

Halaç Türkçesindeki #h Ünsüzü Üzerine Altayistik Bir İrdeleme

An Altaysthetical Analysis on the #h Consonant in Khalaj Turkish

Sorumlu Yazar

Mehmet HazarDoç. Dr., Düzce/Türkiye, Düzce
Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni
Türk Dili Anabilimdalı

mehmethazar@duzce.edu.tr

orcid: 0000-0002-3158-3785

Atrf Citation

Hazar, M. (2025). Halaç
Türkçesindeki #h Ünsüzü
Üzerine Altayistik Bir
İrdeleme. *BABUR Research*,
4(2), 27–74.Gönderim Submitted
09.09.2025Revizyon Revision
10.09.2025Kabul Accepted
10.12.2025Yayın Tarihi Publication Date
30.12.2025

BABURRESEARCH

Öz

Halaç ismi kadim bir boy adıdır. Baktriya bulguları içinde yer alan 720 yılına ait Brahmic bir sikkede Kâbul hükümdarını nitelemek için kullanıldığı tahmin edilen “Hitivira Kharalaca” ifâdesine rastlanılmıştır. Çin kaynaklarında ise Xin Tangshu’da, Zabulistan bölgesi üzerine malumat verilirken *Hedaluozhi* ve *Gedaluozhi* şeklinde iki farklı formda Halaç kelimesi geçer. İslâm kaynaklarında “Halluh” şeklinde ifade edilmiştir. VI. yy. Bizans tarihçisi Menandros bazı Fragmanlarında, Zemarkhos adlı Bizans elçisinin 569 yılında Batı Gök Türk kağanı İstemi Kağan’ı (553-575) ziyaret edişi olayını tasvir ederken “Kholiatai” isimli bir şehirden haber verir. VI-VII. yy. Bizans kaynaklarında ise “Hvls-Holas”, “Holac” ismine rastlanmaktadır. Soyu kadim Türklere dayanan Halaçlar, Arapların Türkistan’a sefer düzenlediği ilk yıllarda (VII. yy.) onlarla savaşan ilk Türk boyları arasındadır. Bilhassa bu süreçte “Rutbil” ünvanlı Halaç Beyleri, Tohâristan’da etkin bir role sahipti. Halaç Türklerinin İslâm akınları ile karşılaşan ilk Türk boyları arasında gösteriliyor olması, onların ilk İslâmlaşan Türkler arsında olduğunun söylemesine imkân sağlar. Halaçlar İslâmî dönemde (VII-XI. yy.) Hindukuş’un cenubunda, Kâbul Nehri boyunca hüküm sürecek olan “Kâbul-Şâhî” Devletini kurdular. Halaçların bu bölgedeki hükümrânlığını Gazneli Mahmud sonlandırmıştır. XIII-XIV. yy.’lar arasında ise Delhi Türk Sultanlığı adına Güney Hindistan’da fûtuhat yaptılar ve nihayetinde 1290’dan 1320 yılına kadar devam edecek olan Halaciler evresini kurdular. Halaçlar, Tohâristan’dan güney-batıya göç ettiler. Kuzey-Güney Azerbaycan ve Anadolu’nun farklı yerlerinde Halaç isimli yerleşkelere rastlanır. Günümüzde İran’ın Kum eyaletinde hâlâ varlık gösteren Halaçlar Tohâristan’ın Gazne bölgesinde bir zümre Peştunlaşmış “Gılzey” adı altında değişime uğradı. Halaç boy adına Afganistan, Azerbaycan, Rusya, Hindistan ve İran’da olduğu gibi Türkiye’nin Afyon, Bolu, Çankırı, Giresun, İstanbul, Kastamonu, Niğde, Tokat, Uşak, Yozgat ve Zonguldak gibi illerinde (köy adı şeklinde) *Halaç*, *Halaca*, *Halaçlar* veya *Halaçlı* biçiminde rastlanılmaktadır. Bu Türk boyu günümüz İran’ında -Kum eyaletinin batısında- fermandari denilen alt birimle yönetilen Halacistan’da yaşamaktadırlar. UNESCO tarafından yok olma tehlikesi altındaki diller arasında kabul edilen Halaç Türkçesinin 7 diyalekti vardır. Halaç Türkçesi yitim sürecindeyken Talhab-Halacistan doğumlu Ali Asker Cemrasi konusunu olduğu kendi ana dili üzerine çalışmalar yaparak ve bir sözlük de neşrederek bu yok olma tehlikesini geçici bir süre de olsa duraklatabildi. Halaç Türkçesi Çin’in kuzeybatısındaki Gansu eyaletinde konuşulan son periferik Salar Türkçesine benzeyip pek çok eski devir Türk dili ve orta devir Türk dili unsuru içererek Karlukların zamanında olduğu gibi ortak özellikleri korumasına rağmen Hindistan’da varlıklarını koruyamamış ve geldikleri İran’da geniş ölçüde dillerinin Farsçalaştırılmasına engel olamamışlardır. 1970’li yıllardan sonra konusunu giderek azalmaktadır. Halaç Türkçesi, Argu adı verilen eski bir Türk lehçesinden gelmektedir. XI. yüzyıl Türk sözlük bilimcisi Kaşgarlı Mahmud, Argucaya ait çoğunlukla modern Halaç diliyle uyumlu yazılı örneklerini veren ilk kişiydi. Halaç Türkçesini yeniden keşfeden Gerhard Doerfer, bu eskicil Türk lehçesinin Ortak Türkçeden ayrılan ilk üyesi olduğunu kanıtlamıştır. Çuvaşça ve Yakutça gibi eskicil dil özelliklerine sahip olan Halaç Türkçesi, ağızlarıyla beraber tehlike altındaki diller içerisinde yer almaktadır.

Türk dili ve Altayistik çalışmalarında son derece önemli fonetik özelliklere sahiptir. Bunlardan biri, belki en önemlisi de söz başında üç bin yıllık süreçte kökeni takip edilebilen *h* ünsüzüdür. Dolayısıyla Türk dilinin yaşı meselesinde çok önemli dilsel ses değerlerine sahiptir. Çalışmada bu seslere dikkat edilerek tanıklamalar tahlil edildi. Bu irdelemede Argulardan gelen Halaçların Türkçesi üzerinde duruldu. Önce tarihçe verildikten sonra Halaç Türkçesinin temel fonetik özellikleri üzerinde duruldu. Birincil uzun ünlü ve ikincil uzun ünlü ve söz başındaki “*h*” ünsüzünün Altayistik olarak 5 ayrı kökenden geldiği tanıklarıyla (1. *hörde* “ördek” << AA **p^hā-l* ~ *p^hā-d* < **p^hā*-> **ā* > **ōr*” (sudan) yükselen (kuş)”, 2. *halta* “altı” ~ *alti* < **ṣāl*’i < **ṣāl*’u < **ṣāl*’u > **ṣāl*’i > Özb. *olti* [âlti], Çuv. *ulttā*, Yak. *alta*; Moğ. *dur* ~ *zurga*, Tung.-Evenki *nūjun*, Kor. *yeos*, Jap. *oro* << **ṣāl*’u, 3. *hāy* “ay, kamer, luna” < AT **(h)āy* < İT **ān* < AA **ānu*, Yak. *iy*, Çuv. *uyāx*, Özb. *oy* [ây], Trkm. *aay*, Dolg. *iy* “ay”; -ön ses türemesiyle #*y* ünsüzü- Jap. *yué* “ay”, 4. *hayaz* “açık gökyüzü, ayaz” < AT **aia*’r ~ *d^haia*’r < İT < **ṣaia*’r > Moğ. *oövl* “ayaz”, Kor. *seoli* “ayaz”, -dh > h > k- Jap. *koori* “ayaz”, 5. *hottuz* “otuz” (30) ve Özb. *o’ttiz* < AT **ōtir*’ < AA **ḡitil*’ > Çuv. *vātār*; İT **ōt+il*’ < **ōt+* (X) çokluk eki, Yak. *otut*, -büzülmeyle- Moğ. *guç* < **ḡül*’ < **ḡil*’ < AA **ḡitil*’ > **ḡil*’ > Tung.-Evenki *ōil+an* “üç on: otuz” veya 3 X 10 = 30, Kor. **ōil* > **ōil*’ > **ōōse+* -ek yığılmasıyla- (u)l + *eon* “üç on: otuz” veya 3 X 10 = 30 > *seuleon*, **ōōsō* “üç”+(a)n “çokluk eki”+ *juu* “on” > Jap. 三十+*san+juu*) gösterildi.

Anahtar kelimeler: Halaç, Altayistik, fonetik, uzun ünlü, söz başı.

Abstract

The name Khalaj is an ancient tribal name. Among the Bactrian finds, a Brahmin coin from 720 AD contains the term “Hitivira Kharalaca,” thought to have been used to describe the ruler of Kabul. In Chinese sources, the Xin Tangshu, while providing information on the Zabulistan region, uses the word Khalaj in two forms: Hedaluozhi and Gedaluozhi. In Islamic sources, it is rendered as “Halluh.” In some fragments, the 6th-century Byzantine historian Menandros describes the visit of a Byzantine ambassador named Zemarkhos to the Western Turkic Khagan Istemi Khagan (553-575) in 569, mentioning a city called “Kholiatai.” In Byzantine sources from the 6th and 7th centuries, the names “Hvls-Holas” and “Holac” are also encountered. The Khalaj, whose ancestry stems from the ancient Turks, were among the first Turkic tribes to fight against the Arabs during their initial campaigns against Turkestan (in the 7th century). The Khalaj chieftains, known as “Rutbil,” played a particularly active role in Tokharistan during this period. The fact that the Khalaj Turks are considered among the first Turkic tribes to encounter Islamic raids suggests that they were among the first Turks to embrace Islam. During the Islamic period (7th-11th centuries), the Khalaj founded the “Kabul-Shahi” State, which ruled along the Kabul River south of the Hindu Kush. Mahmud of Ghazni ended the Khalaj rule in this region. Between the 13th and 14th centuries, they undertook conquests in South India on behalf of the Delhi Sultanate, ultimately establishing the Khalaji period, which lasted from 1290 to 1320. The Khalaj migrated southwest from Tokharistan. Settlements named Khalaj can be found in various parts of North and South Azerbaijan and Anatolia. The Khalaj, who still exist in the Qom province of Iran today, became a Pashtun group in the Ghazni region of Tokharistan, and underwent a transformation under the name “Ghilzai.” The Khalaj tribal name is encountered in Afghanistan, Azerbaijan, Russia, India, and Iran, as well as in the Turkish provinces of Afyon, Bolu, Çankırı, Giresun, Istanbul, Kastamonu, Niğde, Tokat, Uşak, Yozgat, and Zonguldak (in the form of village names), such as Halaç, Halaca, Halaçlar, or Halaçlı. This Turkic tribe lives in Khalajistan, a sub-unit governed by the fermanari sub-unit in present-day Iran, west of Qom Province. Khalaj Turkish, recognized by UNESCO as a

language in danger of extinction, has seven dialects. While Khalaj Turkish was on the verge of extinction, Ali Asker Cemrasi, born in Talhab-Khalajistan, managed to temporarily halt this threat of extinction by studying his native language and publishing a dictionary.

Although Khalaj Turkic resembles the late-period Salar Turkic spoken in Gansu Province in northwestern China and incorporates many elements of ancient and medieval Turkic languages, maintaining common characteristics as it did during the Karluk era, it has been unable to maintain its presence in India and has been unable to prevent widespread Persianization in Iran, where it originated. Its number of speakers has been decreasing since the 1970s. Khalaj Turkic originates from an ancient Turkic dialect called Argu. The XI th-century Turkish lexicographer Mahmud of Kashgar was the first to provide written examples of Argu, largely consistent with modern Khalaj. Gerhard Doerfer, who rediscovered Khalaj Turkic, has proven that this archaic Turkic dialect was the first to diverge from Common Turkic. Khalaj Turkic, which shares archaic linguistic features with its dialects, is considered endangered, along with its dialects.

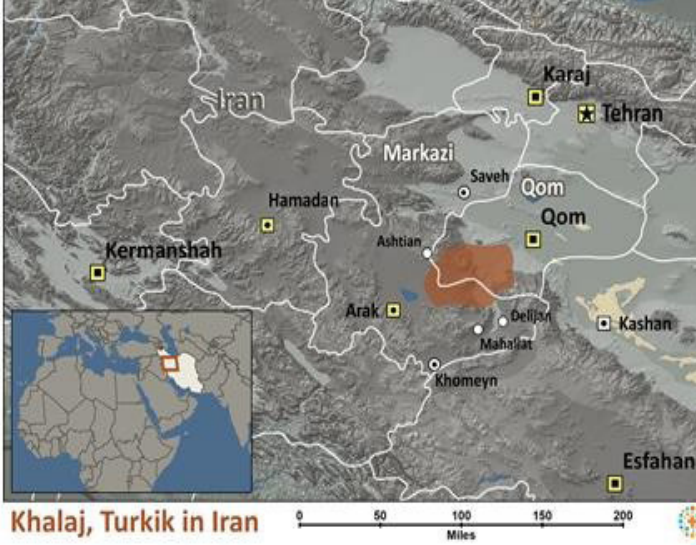
It possesses extremely important phonetic features in Turkish and Altaic studies. One, perhaps the most important, is the consonant “h,” whose origin can be traced back three thousand years. Therefore, it possesses crucial linguistic sound values in the context of the age of the Turkish language. The study focused on these sounds and analyzed the testimonies. This study focused on the Turkish of the Khalaj people, who descended from the Argus. After providing a brief historical overview, the fundamental phonetic characteristics of Khalaj Turkish were examined. Primary long vowels and secondary long vowels were identified and evidence demonstrated (1. *hōrdek* “duck” << AA **p^hā-l* < **p^hā-d* < **p^hā->* **ā* > **ōr* “bird soaring in water”, 2. *halta* “six” ~ *alti* < **ṣāl-i* < **ṣāl-u* < **ṣāl^h-u* > **ṣāl^h-i* > Özb. *olti* [älti], Çuv. *ulttā*, Yak. *alta*; Moğ. *dur* ~ *zurga*, Tung-Evenki *nūnun*, Kor. *yeos*, Jap. *oro* << **ṣāl^h-u*, 3. *hā^hy* “moon, luna” < AT *(*h*)āy < İT **āri* < AA **āri^u*, Yak. *iy*, Çuv. *uyāx*, Özb. *oy* [āy], Trkm. *aay*, Dolg. *iy* “moon”; -ön ses türemesiyle #y ünsüzü- Jap. *yué* “moon”, 4. *hayaz* “clear sky, frosty” < AT **aia^har* ~ *d^haia^har* < İT < **ṣaia^h-l* > Moğ. *öövöl* “frosty”, Kor. *seoli* “frosty”, -dh > h > k- Jap. *koori* “frosty”, 5. *hottuz* “thirty” ve Özb. *o^htiz* < AT **ōtir²* < AA **ḡiti^l* > Çuv. *vātār*, İT **ōt+il²* < **ōt+* (X) pulural saffix, Yak. *otut*, -with contraction - Moğ. *guç* < **ḡulç* < **ḡi^l-l* < AA **ḡiti^l-* > **ḡi^l-l* “three” > Tung-Evenki *ōil+an* “three ten: otuz” ~ 3 X 10 = 30, Kor. **ōil* > **ōilç* > **ōōse+* -with suffix accumulation- (u)l + *eon* “üç on: otuz” veya 3 X 10 = 30 > *seuleon*, **ōōsō* “three”+(a)n “pulural saffix”+ *juu* “ten” > Jap. 三 +*san+juu*) that the initial “h” consonant originated from five distinct Altaic origins.

Key words: *Khalaj, Altaistic, phonetics, long vowel, word beginning.*

0. Giriş

Halaç ismine boy adı olarak sadece Afganistan, Hindistan ve İran’da değil aynı zamanda Türkiye’nin Afyon, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bolu, Çankırı, Giresun, İstanbul, Kastamonu, Kırşehir, Kütahya, Niğde, Tokat, Uşak, Yozgat ve Zonguldak illerinde -köy adı şeklinde- *Halaç*, *Halaca*, *Halaçlar* veya *Halaçlı* biçiminde rastlanılmaktadır. “M. F. Köprülü, Kırım’da Halaç adında bir köy olduğunu ve Vladimir Feodoroviç Minorsky ise, Güney Rusya’da Don nehrindeki Kalach kenti, adını bu boydan aldığını düşünmektedir.” (Mikail,

2016: 1). Yine bu yer ismine Türkmenistan'da ilçe adı olarak rastlanır¹. Azerbaycan'da ise Salan şehri civarında Halaç obaları vardır. Burada yol ve mezarlık isimlerine de rastlanır.² Söz konusu yer günümüz İran'ındaki Halaç yurduudur:

Harita: https://joshuaproject.net/people_groups/12648/IR, ET: 20.02.2024

İran'ın değişik şehirlerinde Halaç, Halaç Darreh, Halaç Mahalle-yi Lavandevil, Halaçabad, Halac-ı Acem, Halac-ı 'Olya, Halac-ı Kord, Halac-ı Malmir, Halac-ı Pain, Halac-ı Sofla, Halaçlı ve Halak yerleşim adlarına raslanılmaktadır. Halaç bayrağı şöyledir:

<https://www.turansam.org/bolum.php?id=63>, ET: 21.02.2024

¹ Lebap iline bağlı olarak 1925 yılında kurulmuştur. Ülkenin kuzey-doğusunda yer alır. Buhara, Romitan ve Vabkent yerleşkelerinde "Halaç" adlı obalar vardı (Ataniyazov, 1999: 8).

² Amuderya'nın sol kıyısına geçen Halaçlar'ın kurdukları khisara "Halaç Kalesi", kabristanlarına da "Hallacı Baba" mezarlığı denilmektedir. Halaçlılar, eski Merv (Marı) şehri ile de münasebet hâlindeydiler. Onların Karakum Çölü üzerinden Marı'ya Ugiden eski kervan yoluna "Halaç yolu" denilmekteydi (Ataniyazov, 1999: 9).

Bu irdelemede Argulardan gelen Halaçların Türkçesi üzerinde duruldu. Halaçça³ söz başındaki “h” ünsüzünün Altayistik olarak 5 ayrı kökenden geldiği tanıklarıyla gösterildi. Bu Türk boyu günümüz İran’ında -Kum eyaletinin batısında- fermandari denilen alt birimle yönetilen Halacistan’da yaşamaktadırlar:

Harita: <https://fa.shafaqna.com/news/در-جلسه-بنیاد-قم-پژوهی-مطرح-شد-فرهنگ-و-ز> ET: 13.02.2020

Thomsen tarafından XIX. asrın sonunda Köktürk yazısını çözümlenmesinden sonra Türklük bilimindeki en büyük keşiflerden biri Halaççanın yeniden keşfedilmesidir (Tezdzan, 2018: 234). İran’da Moğhaddam’ın Halaçça söz varlığına 1939 yılında değinmesinin akabinde sahaya önce Halaçça üzerine uzun soluklu çalışmalar İran -daha çok Türk bilim adamları- dışında gerçekleştirilmiştir. Semih Tezcan’ın (Erdal, 2018: 255) Göttingen’li arkadaşı Hartwig Scheinhardt (1968), devamında Vladimir Minorsky (1970: 111)⁴ sonra ağırlıklı olarak Gerhard Doerfer⁵ tarafından dikkat çekilir. Sahadaki çalışmalar Sultan Tulu, Mehmet Ölmez, Sonel Bosnalı ile Mina Dolati tarafından devam ettirilir. İran’da ise tarih ve folklor üzerine eğilen yazar Cemrasi (1964) kendi dilini araştırmaktadır.⁶

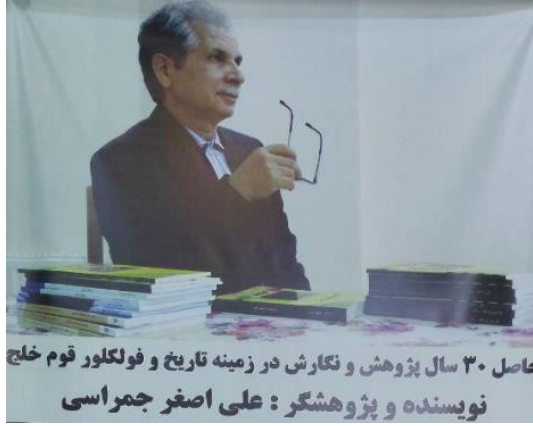
³ Uzak lehçeler s grubu Çuvaşça ve Yakutça; #h, V:/, d/, /g/, k# sıralı fono-norm ile Yeni Arguca/Halaçça doğrudan dil olarak kabul edildi. Genel Türkçe yani d/ > y/ olan lehçe (Karluk, Kıpçak, Oğuz ve Sibirya) grupları lehçe olduklarından boy adından sonra Türkçe veya Türkçesi ibaresi kullanıldı.

⁴ *Ḥudūd al-‘Ālam* adlı eseri İbn Feriğün Cûzcânî, 982 yılında Farsça olarak yazmıştır. Halaçlar o tarihte Balk, Tokârestân, Bost, ve Guzğân şehirlerinde yaşamaktaydılar.

⁵ M. Etemad Moghadam’ın “Güyishhâ-to Va Âshtiyân va Tafrash” başlıklı Farsça eserinden alıntılar içerir (Doerfer ve Tezcan, 1971: 1-337).

⁶ Cemrasi’den iki dize: *ğara künüñ umru hazar hayılar* “kara günün ömrü azdır derler” / *Sébiy vesal kınça haçar gul vara*

“yarın kavuşma goncası açar gül gibi” (Güzel, 2018: 126).

Resim: Ali Asghar Cemrasi, <https://ishiq.net/wp-content/uploads/2022/04/xelec.pdf>, ET: 13.02.2024

Cemrasi ile yapılan bir röportajda şu bilgiler var: Kendisi Halaççayla ilgili 75 kitap bastırmıştır. İlk neşriyatı olarak İslam Şurası Kütüphanesinde Mirza Muhammed Baqer Khalkhali'nin kurgu eseri olan "S'albiyyeh" kitabının PDF versiyonunu bulur ve tercüme edip basar. 2006 yılında içinde 60 şiirin olduğu "Karşu Balukka Selam" kitabını bastırır. Halaçça'da 409 tane Moğolca kelime tespit ettiğini söyler. Halaç edibi 20 yıl gençliğini bu dile harcar ama Halaççayı inkırazdan kurtaramaz. Halaçların ilk yurdunun V. asırdaki günümüz Kırgızistan'ı olduğunu belirtir. Suriye, Filistin ve Lübnan'da dahi yaşadıklarını beyan eder.⁷

Cemrasi'nin çalışmaları neticesinde şu sonuç ortaya çıkmıştır: Halaçların %84'ü Halaççayı birinci dil olarak öğrenmelerine rağmen 12 ila 22 yaş arasındaki grupta bu oran %33'e inmektedir. Bu düşünüş, Halaçlar arasında anadilin öneminin yitirilmesi anlamına gelir (Başar, 2016: 71).

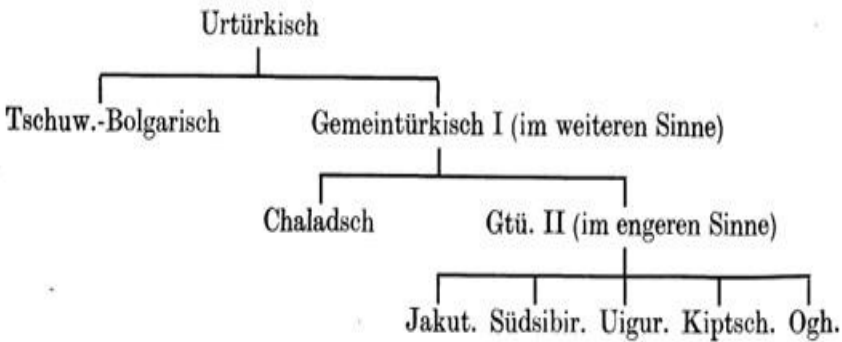
Tıpkı Çuvaşların Eski Batı Türkleri Bulgarlarının torunlarından olması gibi, Akhunlar (Eftalitler) zamanındaki Argu boyundan biricik ahfat olarak da Halaçlar gelir. Bunlar fonetik olarak tahminen MS 400 ~ 420 yıllarında Karluk grubu olan en yakın diyalektaşı Eski Türkçenin yazı dili olmasından önce ayrılarak Ana Türkçe ve İlk Türkçedeki kadim özelliklerini korumuşlardır. Çünkü -aşağıdaki tanıklamalardan anlaşılacağı üzere- söz başında İlk Türkçedeki *#p > #h ünsüzü olurken, kök vokalindeki birincil uzun ünlü V:/ > V:v/ aşırı uzun ünlü olmuş,⁸ Eski Türkçenin Köktürk yazı dilindeki kök vokalinde sonra gelen d/ Hlç. бүдүк "büyük" < ET bedük veya Hlç. hadağ "ayak" (Akkuş ve Gökcan, 2023: 97) < *padağ > ET adağ örneğindeki

⁷ Daha detaylı malumat için bk. <https://www.hamshahrionline.ir/news/451382> / زبان-خلجی-در-حال-انقراض ET: 20.02.2024

⁸ Hlç.: *ā* "ad", *bī* "bel", *hū* "ateş", *hī* "in", *ī* "ış", *kī* "güç", *kā* "kar", *tī* "dört", *tū* "elbise, gömlek", *ū*: "öz", *yū* "yol" (Tezcan, 2018: 234). Halaççaya ilaveten Yak. yükselen diftong; Trkm. birincil ikiz ünlü ve Özb. kök vokalindeki yuvarlak "a" /o/ [ā < *ā] ile Harezmi ve Çağataycadaki é/ de unutulmamalıdır.

gibi korunmuş, Eski Uygur Türkçesindeki “ny” sesi Mani diyalektinde n < E Uyg. n (ny) > Buda diyalektinde y olurken Halaççada Mani diyalektindeki gibi “n” olmuştur. Eski Türkçenin anahtar kelimesi adak sözcüğüne göre hadak, Orta Türkçenin anahtar kelimesi tağlig sözcüğüne göre ise doğudaki Karluk grubundan Yeni Uygurca gibi tağlik sınıflaması içerisinde yer alır. Özbek Türkçesindeki damak “n”si ng (< n)‘ye göre Özbek Türkçesindeki gibi Halaççada (n >) ng şeklinde daha belirgin genizleşme vardır.⁹ Yani Halaçça Köktürkçeden daha eskicidir. Tıpkı Anadolu ve Rumeli (Türkiye Türkçesi) ağızlarının -ölçünlü Türkçeden daha arkaik olup tanıklama sözcüğünün geldiği şekil Türkiye Türkçesinden değil- Oğuz¹⁰ diyalektinden gelmesi gibidir.¹¹

Günümüzde -tahminen iyimser yaklaşımla- 66.000’in üzerinde Farsça konuşan Halaç kökenli (sosyal medyada bireysel metinler bulunmasına rağmen) Türk bulunmaktadır. Halaçların resmî yazı dilleri olmadığından muhtemel ki bu sayı 1940 yıllarına göre bayağı azalmış olmalıdır. Bundan 45 sene önce 30.000 (Heyet, 1988: 12) veya 25.000 Halaçlının konuştuğu canlı bir diyalekt idi (Tezcan, 2018: 234). Şimdi 69 köyde (Bosnalı, 2016: 277) yaşasalar dahi tahminen 10.000 civarında konuşuru olan Halaçça tehlike altındaki diller içerisinde sayılmaktadır. Çünkü Sovyetler Birliği zamanında her Türk halkına ve topluluklarına ister cumhuriyet ister muhtariyet olsun farklı ses değerlerine sahip Kiril esash bir alfabe kullanırılmıştır. Böylece Türkistna’da birçok lehçe yazı dili hâline getirilmiştir. Maalesef Halaçça Farsçanın içerisinde eriyip yok olmaktadır. Ancak yok olmadan önce Minorsky’nin 1971 yılındaki materyallerine de dayanılarak Halaççanın sözlüğü yayımlanabildi (Doerfer ve Tezcan, 1980: 7). Buradaki Malumata göre Halaçça Yakutçadan önce Türk dilinden ayrılmıştır (Doerfer ve Tezcan, 1980: 53):

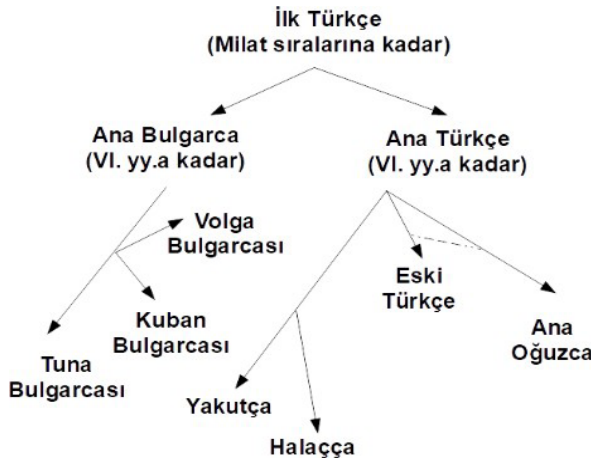

Yukarıdaki durumu aşağıdaki şema daha iyi aydınlatmaktadır (Tekin ve Ölmez, 2003: 14):

⁹ Hlç. *donğuz* < (ET *toğuz* “domuz” < *toğur* “şişmek” < **toğul*² “1. iki taraflı şişkinlik, tombul”; 2. *Şiş olmak*).

¹⁰ (-Ders adı- Eski Anadolu Türkçesi, Tarihi Türkiye Türkçesinin evrelerini gramer kitapları şeklinde aşamalı olarak yazan F. K. Timurtaş’a göre “Eski Türkiye Türkçesidir”).

¹¹ Sadece tanıklama sözcüğünün anlamı tırnak “ ” işareti içerisinde Türkiye Türkçesiyle verilir. Geldiği şekil Selçuklu ve beylikler dönemindeki XIII-XV. asrı içine alan Orta Türkçe dönemindeki Eski Türkiye Türkçesidir.

Çuvaşça (EBT/LIR Türkçesi), Halaçça ve Yakutça (EDT/ŞAZ Türkçesi); Oğuzca, Karlukça; Kıpçakça ve Güney Sibirya dilleri olarak yedi Türk dili grubu vardır (Doerfer, 1970: 52) ve Eski Türkçeye en yakın olan -hatta ondan da eskicil olan- bir Türk lehçesidir. Halaçça 42.100 kişi konuşuruyula 4. aşamadaki savunmasız ve kesin tehlike kategorisinde olan bir yerel işlevli dildir (Bosnalı, 2012: 48) ve kamusal alanda kullanımı 0,26 seviyesindedir (Bosnalı, 2012: 59). Halaçlıların kendi evlerinde öz dillerini kullanma oranı %30 azalmıştır (Bosnalı, 2012: 64).

Periferik bir Türk boyu olan Halaçların kendine mahsus söz dağarcığı hakkında şu birkaç örnek kısaca bir fikir verebilir: *afşar* “yular” < Afşar ~ Avşar “Türk boyu”, *bieri* “börü” -yükselen ikiz ünlülü- < Moğ. *börte/börü* “alaca, belirsiz renkli, benekli”, *çolka* “dolamak” < *çol* “engelli” + *u* “sakatlamak” -*k*+ “fiilden isim yapan ek; parçalanmış” + *a* “isimden fiil yapan ek” - *çolak* “sakat”, *daruk* “özmek”, *eyzä* “özge” -yer değiştirme sonrasında *g* > *y* ünsüz değişmesi-, *givä* “çarık”, *kayaz* “mektup” < Far. *kāğaz* كَاهِز “kâğıt”, *läba* “elbise”, *muşyu* “yumruk”, *nabar* “nasıl”, *puzul* “bozulmak”, *rudä* “bağırsak” < Far. روده *rode*, *sarı* “ayrı”, *şamçağu* “günbatımı”, *türke* “dur”, *udu* “uyku” < ET *udı-g*, *varusu* “hepsi”, *yupak* “yalan”, *zorot* “buğday” (Işıklı, 2021: 234) < *sarg* + *ot*. Ayrıca morfolojik olarak bulunma ve birliktelik ad durumu ekinde iç ek (infix) -“Bağımlı bir biçimbirimim bir tabanın içine yerleştirildiği nadir bir biçimbilimsel süreçtir.” (Meral, 2023: 1339)- {+di+} şekli vardır (Işıklı, 2021: 231: *mändi’çä* “bende” // *bizdi’çä*, *sändi’çä* // *sizdi’çä*, *undi’ça* ~ *mündi’ça*; *mändi’lä* “benimle”, *sändi’lä*; *ünda’la* ~ *münda’la*; *bizdi’lä*, *sizdi’lä*. Söz içinde farklı aksanla söyleniyormuş gibi ses yegînliği “yüksek ses tınısı” oluşur.¹²

Son olarak şunu belirtmek gerekir: XVII. asırda Galzay -namı diğer Ahmedşah Durani (1747- 1772)- adını alan ve bugün Peştuca konuşan Afganistan’daki Gılzaylar (<**hilç* “Halaç”+*zay* “oğulları” [Far. *zayiden* “doğmak” > *Gılcai* -örneksemeyle- *Kılıç* ~ *Hilzay*] *Kalaçzadeler*,

¹² *Çevre ek* “başta ve sondaki ekleri kombinasyonu” (circumfix), *serpik ek* “bir parçası kelimenin başında diğeri kelimenin sonunda olan ek” (circumfix), *bürün ek* -Brezilya dilinde- “daha önceki tabana bölümler üstü bir model veren bir ek” (suprafix) gibi diğer ek çeşitleri için bk. (Booij, 2007: 29).

“Halaçoğulları”) ile Halaçlar’ın etnik kökenlerinin aynı olup olmadığı meselesi -*etnosentrizm*¹³ örnek olabilecek bir konu- hâlen münâşaka edilmektedir (Yazıcı, 2006: 32).

Aşağıdaki tarihçede önce Halaçların ataları olan Argulardan bahsedildi. Akabinde Halaç ve Halaçça üzerinde durulduktan sonra birincil uzun ünlü irdelendi ve söz başı “h” ünsüzünün Altayistik olarak 5 ayrı kökenden gelen sözcük sınıflamasına geçildi. Karşılaştırmalı tanıklamalar yapıldı.

0. Tarihçe:

Hem Karluk hem de Oğuzlarla alakası olmayan Halaçların menşeyinin Ak Hunların kalıntısı olduğu iddia edilmektedir (Bayburtoğlu ve Tezcan, 2019: 643). Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el- Kâtip el Hârezmî (öl. 997) *Mefâtihu’l-’ulûm*’unda Ak Hunlara “Heyatıla” demektedir (Konukçu, 2014: 1).¹⁴ Aşağıda önce Halaçların geldiği eski Türk boyu Argular ve onların dil özelliklerinden kısaca bahsedildi.

0.1. Argular:

Eski Türkçeden Orta Türkçeye geçiş lehçesi olan Karahanlıcanın en önemli eseri Dîvânü Lügati’t-Türk’ün yazarı Kâşgarlı Mahmud tarafından *Kençekler* ile beraber Argular (Soğdça ve Eski Halaçça) “iki dilli” Türk halkı olarak kaydedilmiş bir boy grubudur (Karahan, 2009: 38). Ona göre dağların aralarında yaşadıkları için onlara “arada” anlamında Argu¹⁵ “iki dağ arasındaki vadi” denilmektedir. Çağdaş Halaççanın keşfedilmesiyle bu eserde geçen Argucanın eski Halaçça ve ata bir dil olduğu anlaşılmıştır. Her ne kadar “Doerfer’in, Halaççanın Yeni Arguca olduğu inancına katılmayanlar da” (Gülsevin, 2008: 286) olsa Argucanın Halaççaya atalık ettiğini ispatlayan bazı dilsel kanıtlar vardır (Doerfer, 1997: 171):

1. Eski Türkçe söz sonunda “ny” sesi hem Halaççada hem de Argucada daima *n#* sesine tekabül eder.¹⁶
2. Her iki lehçede de dudaksızlaşma görülür: *bardum* “vardım”, *käldüm* “geldim.”¹⁷
3. Kaşgarlı’ya göre Argu boyları *emes*¹⁸ “değil” demek için “dağ” sözünü kullanır.

¹³ Etnik merkezilik; bir boya, kabileye, aşirete ve benzeri etnik gruba bağlılık ile tanımlanan, bir kimsenin kendi kültürünü temel olarak alması ve diğer kültürleri kendi kültürü açısından değerlendirmesi ile tarif edilen duygudur.

¹⁴ Hindistan’ın kuzeyinde yaşayan Ak Hunlara (MÖ 450-MS 526) Çinliler *Ak Hüng-nu* - ~ *Xin-Tangshu* ~ *Hedaluozhi* ~ *Gedaluozhi* (Bayburtoğlu ve Tezcan, 2019: 602)-, Hintliler *Sveta-Hüna*, İranlılar *Spet-Xyon*, Bizanslılar ise *Eftalit* (< *ēbo+dālo* ~ *heph* “ak, beyaz” + *thal* “madeni para”) -Kadim Türklerde gümüş makbul olduğundan madeni para bununla imal edilirdi.- dediği için Batılılar *Hephthalities* derler. Ancak dilleri hakkında malumat veremezler (Heidemann, 2015: 332).

¹⁵ Malatya’daki havaalanının adı *Erhaç* < **argu* [< Çin. **a-la-ku*] +*ağaç* bu sözcüklerin birleşmesiyle doğrudan alakalıdır.

¹⁶ Buda metinleri y < E Uyg. n# > Mani metinleri n#.

¹⁷ Kıpçak lehçesinin etikisinden söz edilebilir. Yakut, Kırgız ve Altay Türkçelerinde dudaklılaşma karakteristiktir.

¹⁸ Genel olarak *er-me-r*² > *emez* > *emes* “değil” kabul edilse de AA **maʔi*- “kabul etmemek” eyleminden gelir. Onun için olumsuzluk morfemi {-mAz} şeklinde ayrılmadan gösterilir. Şor. *eves* “değil”.

Günümüzdeki çağdaş Türk lehçeleri içerisinde “dag”¹⁹ olumsuzluk edatını işleten tek dil Halaçcadır. Diğer Türk dilleri Oğuz grubu *degül, Karluk ve Kıpçak grubu *emes* < *emez* < **ermeŋ* olumsuzluk yapısını kullanır.

4. Argucada z yerine *δ* (*peltek* d, /d/) vardır. Bu sesçil özellik Halaççada da görülür.²⁰

Ayrıca Dîvân'da üç noktalı “b” yani /p/ ünsüzü (Ar. bā-i şulbatin) de tespit edilmiştir: *âpâ* “anne”, Kençek lehç. *kānpā* “bir ot adı” (Kelly, 1973: 161), *op* (Argu) “harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz” (Karahan, 2009, 121). Diğer dilsel özellikler şunlardır: o ~ a nöbetleşmesi Arg. *çoğı* ~ *çağı* “gürültü”, orta hecede dar ünlünün düşmesi Arg.-Oğz. *balḵ* “çamur” < *balıḵ*, söz başında /b/ ünsüzünün korunması *baştār* “tırpan”, b > m ünsüz değişmesi Arg. *muğuzgāk* “arıyabenzeyen bir sinek”, söz başında ve sonunda /t/ ünsüzünün korunması Arg. *tañ* “elek” ve Arg. *çigit* (Argu) “pamuk çekirdeği, tohumu”, söz başında ve içinde tipik olarak /d/ ünsüzünün görülmesi Arg. *dāğ* “değil” ve Arg. *idiş* “tas, bardak”, yine *peltek* /d/ ünsüzünün korunması ve sonunda da /ç/ ünsüzünün korunması Arg. *kūḍāç* “testi”, söz içinde /d/ ünsüzünün korunması Arg. *koḍuzlan-* “dulkadın ile evlenmek” ve söz sonunda E Uyğ. *n* (ny) > Mani ağz. *n* olması Arg. *çigān* “yoksul” ve Arg. *kanu* “hangi”, /z/ ünsüzünün görülmesi Arg. *gēzri* “havuç” < AT **kēri* < İT **kēz*± “oyuk, çentik” > **ker*²-t- “oymak” ve TT *gedik* “oyuk, çentik; rütbeli” < EAT *gedük* ve Osm. *ketmen* “1. Kazma, 2. Emektar yeniçerilere tanınan ticari veya idari ayrıcalık” ve Arg. *kız* “cimri” < AT **kız* > Ang. *gīt* “kadınlara seslenme nidası” ~ Trkm. *gyyz* [guz] ~ Yak. *kus*-ve ET'de “pahalı, değerli” anlamındaki bu kelime daha sonra bakire anlamı kazanır, /ş/ ünsüzünün görülmesi Arg. *boşu* “boşmak”, /l/ ünsüzünün görülmesi Arg. *balıḵlīg* “çamurlu”, /r/ ünsüzünün görülmesi Arg. *bitrik* “fıstık”, söz içinde ve sonunda /g/ ünsüzü Arg. *çigit* “pamuk çekirdeği, tohumu” ve Arg. *ālig* “el”, son olarak söz başında /k/ ünsüzünün korunması Arg. *kanu* “hangi” ile alıntı sözcüklerde /j/ ünsüzünün görülmesi Arg. *küjāk* “perçem, zülûf” < Far. *kūj* söz konusudur (Karahan, 2009: 248).

Arguca ve onun ahfadı Halaçça doğrudan doğruya Eski Doğu/Hun (ŞAZ) Türkçesine dayanmaktadır. Fonetik olarak *hadaq* “ayak” ve *tağluḥ* “dağlı” anahtar sözcükleriyle adlandırılır. Ana Oğuzcadan ve Azerbaycan Türkçesinden kısmen Karlukçadan da tarihî süreç içerisinde etkilenmiş olabilir. Anahtar kelime -Oğuz diyalekti- *dağlı* sözcüğüne göre “Çuvaş diyalekti *tullī* ~ *tu* “dağ, yığın”, Saha-Yakut diyalekti *talık*²¹ < **tā* > *tia* “orman”, Türkmen diyalekti *dāğ* ~ *daağ*, kuzey Altay diyalektleri *tağlıg*, Güney Altay diyalektleri *tūlu*, Kırgızca *tölü*, Özbekçe *tağlık* ve Yeni Uygurca *tağlık*; Kazan Tatarcası, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçay-Malkarca, Karaimce, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası *tavlı-tavlu*; Salar/Salur/Salır (< Salgur) diyalekti *tağlı*” ve Halaçça -ağızlarında- *tāğlık* ~ *tağlık* ~ *tağluk* ~ *tağluḥ* grubu olur.

¹⁹ Toh. *tag* “gibi” benzetme edatı + *ol* “III. kişi zamiri” > değil.

²⁰ Tarihi lehçe olan Horezm Türkçesinde d/ ünsüzü görülür. Dîvân'da *peltek* z (s) ile yazılır.

²¹ Sahacada akıcılık ve Altay ve Kırgız Türk lehçelerindeki gibi ileri dudak uyumu olduğu için +D¹k eki ötümsüzlük uyumunda +t¹k, r# ve y#den sonra +d¹k, l# ve ünlülerden sonra +l¹k, m# ~ n# ~ ŋ#den sonra +n¹k olarak alt dal ekler şeklinde tezahür eder (Kirişcioğlu, 1994: 35).

Argu < Çin. *A-la-ku yer adından geldiği varsayılmaktadır (Abdurrahman, 1997 s. 12). DLT'te *argu* “iki dağ arasındaki vadi” anlamına geldiğinden İspicap-Talas (Tirāz) ile Balasagun arasındaki muntıkaya Argu denir ve Oğrak “sınırdan” yaşayan boy demektir (Karahan, 2009: 69). Ünsüz yer değiştirmesiyle *Oğrak* > *Argu* olmuştur. Kelimenin kökü *oğra-* > *uğra-* “denk gelmek, rastlamak, üstüne varmak” eyleminden evrilmiştir.

Ayrıca *oğur* ise “1. rastlama, denk gelme, 2. (belli bir) zaman, 3. (Oğuzca) baht, şans” anlamlarına sahiptir. Hepsinin kökeni *oğ “döl, yavru” sözcüğüne dayanır. Taberî Tefsiri'nin kaynaklık ettiği Rylands Kütüphanesindeki ilk Farsça Kur'an Tercümesi (961) heyeti içinde Türkçe tercümesini yapan Argu boyundan Sayramlı bir Tüktür (Togan 1971: 20).

0.2. Halaçlar:

Tohâristan'da Âmuderyâ'nın güneyine geçen ilk Türk halkı Halaçlar hakkında elde edilen bütün vesikalar VII-X. yy. arasına tarihlenmektedir (Bayburtoğlu, 2019: 32). Çağdaş Halaç Türkçesi tarihi bir Türk dili olan Eski Türkçe döneminin ilk yazı dili olan Köktürk lehçesinden daha eskicidir (Doerfer, 1974b: 1).

Halaç adının köken açıklaması da şöyledir:

Halaçça eskicil söz varlığını koruyan bir lehçedir: *baluḡ* “köy”, *daḡ* “değil”, *kīši* “kadın”, *kūden* “düşün” vs. (Bosnalı, 2016: 288). Haçlar Türkmenlere benzeseler de, ne Karluk ne de Oğuz idiler. Onlar Eftalit kalıntısı Argu boyundandır. Destanlarda geçen *kal* + *aç* > *Kalaç* ifadesi aslında halk etimolojisidir. *Halaç* ~ *Xeleç* ~ *Helec* “Argu boyunun torunları” (Güzel, 2002: 101) ~ arkaik İran lehçesi Baktriancada *Xalaso* “Halaç” ve çokluk şekli *Xalasovo* “Halaçlar” (Sims-Williams, 2007: 277) “7. asırda Afganistan'daki yerel hükümdarlarla evlendirilen Halaç prensesleri” (Tezcan, 2018: 244) < **kal* > **kāl*² “evlat; vücudun sağ ve sol kısmı veya alt -karın- ve üst -kol- kısmı” > **kalluk* > *Karluk* ~ *Qarluḡ*, Hlç. *kāl* “çocuk” kökünden gelir. Ancak Hlç. *kā'r* “kar” (< AT **kār* “ar, temiz, beyaz” < İT *kiār*>> -söz başında ünsüz türemesi ile- Yak. *xaar*; Trkm. *gaar*; Özb. *qor* [kār]; A Moğ. *karig*) kökünden getirilmesi olsa halk etimolojisi olabilir. Ayrıca k > y ünsüz değişmesi ile Çuv. *yur* < *yar* < **iar* < **ār* < **hār* < **kār* (Ceylan, 1997: 27), *Karluk* > *Halaç* > *Xarluḡ* > *Khulas*, İslam öncesi *hols* < *holat**ai (Minorsky, 1940: 427) önermeleri var. Ayrıca AT **kāl*² kökünün “evlat” anlamına gelmesini, Halaç sözünün sonuna Tacikçede +*zai* < Far. *zāde* “oğul” getirilmesi (Minorsky, 1940: 433) destekler.

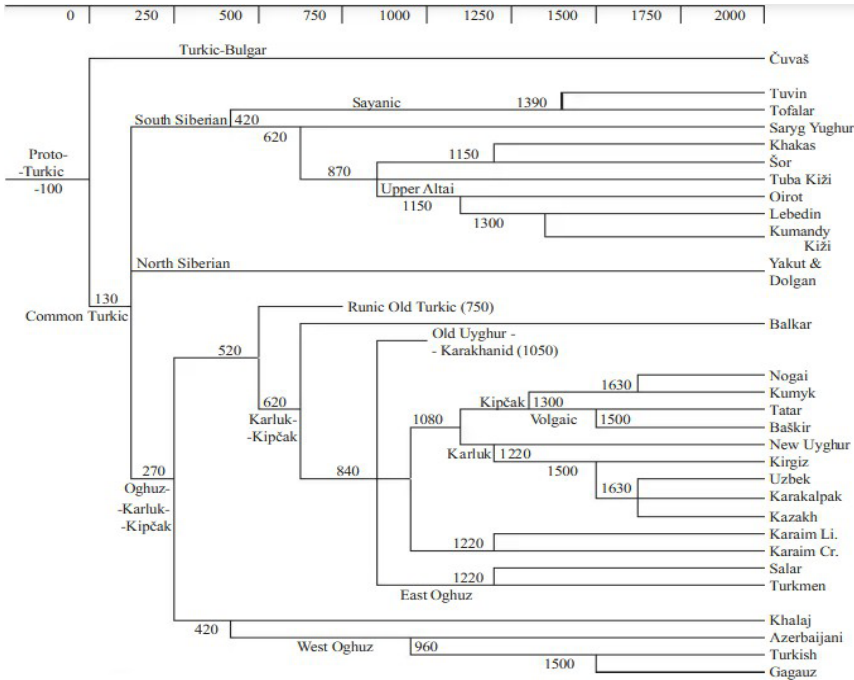
Halaç (Khulas), Kalaç, Hılçî, Halacî (Khaljis) ve Xaladžskij (Ščerbak, 1997: 470), -sikke üzerindeki yazıya göre- Kharal, Bizans kaynaklarında (569) Kholiatî (Bayburtoğlu ve Tezcan, 2019: 634), Çin Kaynaklarına göre ise “Hedaluozhi” ve “Gedaluozhi”, Süryanice Xolas ve Peştuca Galzay/Ġalzî (Bosnalı, 2016: 272, 274), Çin. Hedaluozhi ve Gedaluozhi (Bayburtoğlu, 2019: 19), Batıda *Khalch* ~ *Khalaj* ~ *Khaladj* (Bosworth, 1978: 917) ~ Chaladž (Blažek, 2019: 61) ve Alm. Chalasch (Doerfer ve Tezcan, 1980: 53), İslam kaynaklarında *ḡalluḡ* (خلاج) (Bayburtoğlu, 2019: iv ve 19) denilen Türk halkının 555'te adı geçen Eftalit -Abdal (Yeftal) ve Ephthalith- kabilesinden arda kalan boylar olduğu kanısı (Togan, 1985: 59) alan yazınında kabul görmüştür (Ölmez, 1995: 15). Halaç adı ilk olarak VII. yüzyılın son çeyreğinde

Âmuderyâ'nın güneyindeki Samingan eyaletinde bulunan iki Baktriya belgesinde geçer. Bu vesikada "Halaso" biçiminde geçen sözcük 699 tarihli belgede genç bir kadına aittir. 700 tarihli diğer bir dokümanda ise "Türk" asilzadesinin mümessili ve "Argu" boyunun prensesini ifade eder (Tezcan, 2018: 18). Halaçlara ait yeni bulunan madeni para numismatik olarak 457 yılını göstermektedir (Alram ve Lo Muzio, 2006: 134). Böyle bir medeniyetin oluşabilmesi için bundan çok daha öncesine dayanan kültürel bir geçmişin ve uygarlığın yaşanmış olması gerekir. Örnek gümüş para (drahmi) figürü (Alram ve Lo Muzio, 2006: 138):

Fig. 3. Silver drachm of Peroz (457-484). Mint WH. A: obverse; B: reverse. Bibliothèque nationale de France, Département des monnaies, Inv.-no. 165.372. From *SNS* 3, no. 207 (type IIIb/1c).

Bu eskicil Türk lehçesinin her ne kadar 1050 yılında Karluk grubundan ayrıldığı düşünülse de (Mudrak, 2009: 172–79) Argucaya dayanan (Johanson, 1998: 81) Halaççanın Ana Türkçeden ayrılan Eski Doğu (ŞAZ) Türkçesinden yani Genel Türkçeden (Common Turkic) 420 yılında ayrıldığı kabul edilmektedir (Dybo, 2006: 766):

Argu boyundan gelen Halaçlar yaklaşık 420 yılında Ortak Türkçeden ayrıldıktan sonra Oğuzcadan 1220'lerde ayrılıp doğuya giden Salarlar Halaçlar kadar olmasa da eskicil dil özelliklerini korumayı başarmış ve son periferik diyalekt olmuşlardır.

Her ne kadar Firdevsi Şehnâmesi'nde (682) Halaçları Türklerden farklı görse de Halaçların Türkmenlerin batısında yaşadığı bir gerçektir (Minorsky, 1940: 429). Halaçlar fetih sürecindeki Müslüman Araplara mukavemet ettiler ve VII-X. asır arasında Rutbiller Kabul-Şâhî adındaki kendi devletlerini yönettiler. Ayrıca Halaciler 1320 yılına kadar Delhi'de idiler. Halaçlar, Tohâristan'dan güneybatıya doğru göç ettiler. Kuzey-güney Azerbaycan ve Anadolu'nun farklı yerlerinde Halaç adlı köylere rastlanır. Hâlen İran'ın Kum eyaletinde yaşıyorlar. Güney Hindistan'a göç edenler asimile oldular. Tohâristan'da ve Gazne bölgesinde kalan bir zümre Peştunlaşıp "Gılzey" adı altında değişime uğradı. Hindistan'da Halaç beylerine *Rutbil* denirdi (Bayburtoğlu, 2019: v). Artık tarih Halaçların Timurlu Devleti döneminde (1415 senesinde) bugünkü İran'ın Kaşan, Kum, Rey ve Save'de yaşadıkları kaydetmektedir (Hatemi, 2013: 63).

Tegin "prens, yönetici" anlamında bir unvandır. Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnamesinde Alptegin'in* Halaç Türklerinden *Sebük Er'i ~ Sebüktegin'i* vergi almak ve ilişkileri geliştirmek için *Halaçlara* gönderdiğinden anlaşılacağı üzere bunların -Türkleşmiş Saka bakiyeleri değil- eski doğu Türk halkı olan Arguların ahfadı olduğu anlaşılmaktadır. Hatta *Alptegin* geriye bir ırı (erkek) oğul (çocuk) bırakmadığından Sebük Er'e biat edilince Sebük, tegin olur ve Hindistan'ı fethedince kendisine dine yardımından ötürü Nâsıru'd-dîn ünvanı verilir (Darke, 1968, fasıl 28). Bir Özbek boyunun da *Galaçi* olması Halaçların Türklüğüne işarettir (Ölmez, 1995: 15). Dillerinden de anlaşılacağı üzere Halaçlar şüphesiz Türklerden bir boydur.

Halaçlar İsbicâb, Talas ve Balasagun arasında bulunan bölgeden (Le Coq, 1912: 26) güneydoğuda Hindistan'a kadar, güneybatıda ise Kum kentine kadar yayılmışlardır. Diyalektolog Moğhaddam Halaçça hakkında bilgi vermiştir (1939: 22). 1939 yılında Kaşkaylıların da yaşadığı Halacistan'a gidemezse de bölgeden gelen kişilerin rivayetine başvurulmuştur. Halaççanın ağızlarına ait bazı metinler, Kum eyaletine komşu *Fârâhân* şehrinin kuzeybatıdaki en büyük Halaç yerleşkesi olan *Talḥab* köyü ahalisinden olan birkaç Halaçtan derlemiştir (Doerfer, 1970: 20). 50°0'E-34°30'N noktasına göre Save, Destgird, Kehek ve Kum dörtgeninin güney (alt) çizgisinde haritadaki yeri aşağıda gösterilmiştir. Başkent Tahran'a aşağı yukarı 180 km., Kum şehrine 120 km. uzaklıktadır (Tezcan, 2018: 234).

Halaççanın en az 7 ağız (diyalekti) olduğu -Hlç. *hél-* ~ *heł-* örneklerinin de eklenmesiyle belki 9 ağız- *acı* ve *öl-* sözcüklerinin varyantlarından anlaşılmaktadır: *hâçöḥ* "acı, tuzlu" ~ *hâçöḥ* "tuzlu" ~ *hâçuk* ~ *hâçu* "acı" (Tulu, 2013: 8) ~ *hâçuk* (Ölmez, 1995: 18) ~ *hâçığ* "acı" (Akkuş ve Gökcan, 2023: 96) ~ *hâçuk* "acı" (Cemrasi, 1974: 3) < AT **āçığ* (Doerfer, 1970: 41-44). Yedi ağız tespit edilmiştir (Doerfer, 1998, 273); *hél-* ~ *hel-* ~ *hil-* "ölmek" (Ölmez, 1995: 18) ~ *hâl-* / *hæl-* "ölmek", *hiei-* "ölmek" (Akkuş, 2021: 258) ~ *höl-* "ölmek" (Kaya, 2020: 397), *héler-* "öldürmek" (Kaya, 2020: 394), *heł-* "ölmek" (Güzel, 2021: 164).

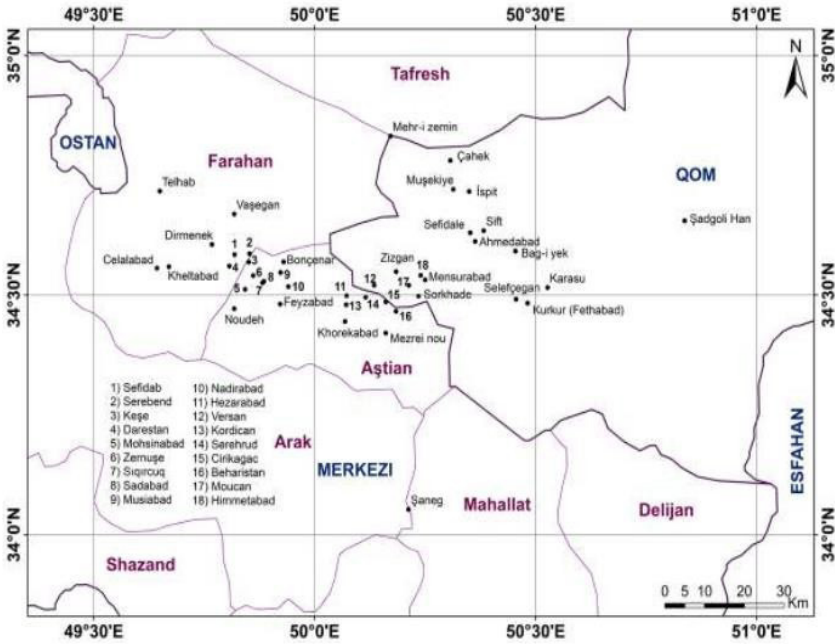
- I. Batı ağzı: Borzâbâd ve Hâltâbâd.
- II. Kuzey ağzı: Çahék, Mehr-e Zemin ve Vaşkan.
- III. Kuzeydoğu ağzı: Ahmed Abad, Bag-e Yek, Espit, Muşekiye ve Selefçegan,
- IV. Güney ağzı: Şane.
- V. Merkez ağzı: Bahârestân “Eski Herrâb” (Akkuş ve Ahmedi, 2023: 40),
- VI. Merkezi doğu diyalekti: Mânsurâbâd, Moujan ve Sorkhadeh,
- VII. Özgün Halaç ağzı: Karışık diyalektlerden oluşur.

Dil ekolojisinde Halaççayı etkileyen ilk dil, İran İslam Cumhuriyeti’nin resmî dili Farsçanın bölgede konuşulan ağızlarıdır. Orta İran’da Merkezî ve Kum vilayetlerinde konuşulmakta olan Halaç Türk lehçesinin içerisinde bulunduğu çok dilli dil ekolojisi dâhilinde Farsçanın (ağızları Tatça ve Luricenin) yanı sıra farklı Türk lehçe değişkelerinden olan *Güney Azerbaycan*, *Şahseven* ve *Kaşgay* Türk ağzı da konuşulmaktadır. *Oğuzca* göreceli bir etkiye sahiptir (Akkuş ve Gökcan, 2023: 73-75). Halaçça ne Karlukça ne de Oğuzcadır. Halaçça Argucanın tek ahfadıdır. Halaçça Köktürk yazı dili başlamadan önce Türk dilinden kopmuş olmalıdır. Eski Doğu Türkçesinin yaklaşık 400’lü yıllardan beri ayrıldıktan sonra devam eden arkaik koludur. Minorsky hâriç Doerfer’in çalışmalarına kadar Türklük biliminde pek bilinmemekteydiler. Halaçların öncülleri Argu’dan ilk kez 759-780 tarihli bir Türkistan Maniheist kaynağında bahsedilmektedir. Sekizinci ve on birinci yüzyıllar arasında Argular, Halaç adının (Fransızların Frankların adını alması gibi) benimsendiler ve Oğuz Xalac’ın civarında yaşadılar. IX. asırdan itibaren Cisoşania (Meveraünnehir ve Belh) ve Horasan bunların çoğuna ev sahipliği yaptı. Muhtemelen 1219’daki Moğol istilasından kaçan Halaçlar, kendilerinden ilk kez 1370’te bahsedildiği, merkezi İran’a taşındı. Bazıları, daha sonra asimile oldukları Kaşkay bölgesine yerleşti. 1502’lerde ise dağılmış olan Türk aşiretleri Güney Azerbaycandan eski yurtlarına geri döndüler (Doerfer, 1998: 277).

1794 senesinden beri devleti idare eden Kaçar Hanedan’ını 1925 yılında deviren Rıza Pehlevi yönetimi İran’da, Fars şovenizmi ideolojisi çerçevesinde modern bir devlet oluşturmak üzere reformlar gerçekleştirirken Aştiyan bölgesindeki konar göçer Halaç topluluğu yerleşik hayat tarzını benimsemeye zorlandı. 1979 İran İslâm İnkılâbından sonra ise Fars(ça) odaklı politikalarından dolayı Halaç Türklerinin ağızları günbegün yok olmaya doğru sürüklenmektedir. Konuşurlarının azalması nedeniyle Halaçça UNESCO tarafından yok olma tehlikesi altındaki diller arasında kabul edildi (Akkuş, 2021: 63). 1960’lı yıllara kadar geçerli olan araştırma bulgularına göre İran Türkleri 44. derece boylamdan Tahran’ın eteklerine ve kuzeydeki Sovyet sınırından Hemadan ile Kum’u birbirine bağlayan, yaklaşık 34 derece kuzey hattına kadar uzanan bir alana dağılmıştır. Bu muntika Kaşkay-Aynallu bölgesinde güneydoğuya doğru sivrilerek yaklaşık 50 ila 56 derece arasında uzanıyor ve 31 ila 28 derece kuzeye doğru uzanmaktadır. Türkmenler Horasan içinde ve ötesinde yaklaşık 54 ila 60 derece arasında bulunmaktadır. 36. paralelin doğusunda ve kuzeyinde Halaç adı açıklanmamıştı (Doerfer, 1998: 273). Halacistan’ın kuzeyindeki lehçeler, Pougerd,

Aştıyan (yaklaşık 34 derece kuzey, 50 derece doğu), Kaşkay'a daha yakın ve çoğunlukla Afganistan'ın Kabil'inde konuşulan Afşar diyalektleridir. Tahran'ın kuzeydoğusundaki Kazvin ve Hemadan'ın güneybatısındaki Süleyman-abad lehçeleri yapısal olarak Kaşkay'a çok yakındır (Doerfer, 1998, 274). Adı geçen tüm lehçeler Türkiye'nin Oğuz koluna ait olmakla birlikte Orta İran Halaçlarının dili Oğuzcadan oldukça farklıdır. Tahran'ın 100 mil güneyinde, Kum ile Arak arasında, yaklaşık 3000 kilometrekarelik bir alanda konuşulmaktadır. 1968 ile 1973 yılları arasındaki dört keşif gezisi sırasında burada dil yeniden düzenlemeleri yapıldı. Yedi lehçe tespit edildi. Batı lehçesi diğerlerinden o kadar farklıdır ki, bazı Halaçlar bunun kendi dillerine ait olduğunu kabul etmezler. Bu özerk dil üzerinde yapılan araştırmalar, Türk dillerinin sınıflandırılmasını değiştirmiştir. Bölge nüfusunun %26'sı Türktür. Halaçların nüfusu yaklaşık 25.000 civarındadır (Cemrasi, 1974: 3). Doerfer'e göre Halaçlar politik olarak İran'ın çok önemsiz ama dilsel açıdan en önemli Türk halkıdır (1998: 276).

Bir de Stalingrad'ın batısına 100 km uzaklıkta Don nehri kenarında Toluçeyevka ve Podgornaya akarsularının kıyısında yer alan *Kalach* (Калач) şehri vardır. 23 Kasım 1942'de Alman topçuları burayı tamamen işgal etmişlerdi. Rusyadaki Türkler *kalats* ~ *galaç* < *kalaç* > *kalaş* "beyaz, pişmiş ekmek, simit, pide" kelimesini kullanırlar. Rusça sözlükte ise ikinci anlamı "Nehrin çizdiği yuvarlak akıntı. Nehrin ada veya yarımada etrafında oluşturduğu menderes" şeklindedir (Uluoğlu, 2002: 326).

Harita: (Akkuş ve Gökcan, 2023: 74).

Halaçça yitim sürecindeyken Talhab-Halacistan doğumlu Ali Asker Cemrasi kendi ana dili üzerine çalışmalar yapmıştır: Cemrasi, Halaçlar litaretürdeki kısıtlı bilgiyi gidermek için önce 2006 yılında Farsça olarak Helecha Yâdegâri Türkha-yi Bastan (Halaçlar Eski Türklerin Hatırası) adlı çalışmasını yazmıştır. Cemrasi, 2012’de yazdığı Helec Ordu (2012) adlı eserinde Halaçlar ile ilgili tarihi bilgileri detaylandırmıştır. Halaç dilini tanıtıcı eserlerin başında 2015 baskılı Hudâ Hâfız Halacî’nin *Halacî Danışak ve Yazak* (Allahaısmarladık Halaçça - Halaçça Konuşalım ve Yazalım) aslı eseri yer alır (Güzel, 2018: 123). Böylece Cemrasi Halaççayı yazı dili hâline getirdi (Bosnalı, 2016, 290).

Cemrasi, 30.01.2024 tarihli <http://www.talkhab.blogfa.com/> weblog erişimi 7 gün önce 21530 kelimelik Halaçça *Ferheng- i Lügat-i Halicî Farsî* adlı sözlükte -işlek olan ve işlek olmayan- sözcüklerin hem elifba hem de Latin harfleriyle iki alfabeli şekilde basıldığını kendi vatandaşlarına haber vermektedir:

فرهنگ لغات خلجي فارسي پس از هفت سال آماده چاپ گردید:

این فرهنگ با دو فونت فارسي ولاتين خلجي نگاشته شده و حاوي 21530

لغت و واژه هاي رایج و غير رایج خلجي مي باشد امید است با چاپ این اثر

قدم کوچکی در حفظ گنجینه ی زبان هاي موجود کشور عزیزمان ایران بر داشته شود.

Halaç Türkleri hakkında İran ve Türkiyede toplu bibliyografya bilgisi *kitaplar, makaleler* ve *tezler* şeklinde tasniflenerek verilmiştir (Dolati, 2021: 223-225).

1. Halaççanın fonetik olarak diyalektik özellikleri

İlk önce Özbek aksanına benzer şekilde Kilis ağzında görülen /â/ ünlüsüne dikkat çekilmiştir: *varórom* “giderim”, *varmó-* “gitmemek”, -kökteş kelime- *yov* “ise” ~ *yov-* “(şartlı olarak) gitmek”, *varórik* “gidiyoruz”, *k’onor* “yanıyor” (Minorsky, 1940: 419-420) < **kō-* “kor olmak” -*ri-* “için için yanmak” > *köyün-* “göyünmek”, Trkm. *köy-* “yanmak”. İkinci olarak da aykırılışma ses olayına vurgu yapılır (Minorsky, 1940: 425): *tul-al* “durur” < *tur-ur*; *yol-ar* “yürür” < *yor-ar*. Sonra da *derilme* ses olayına örnek verilir: *niyed* “nerede” < *nä-yerde*, *naşkai* “ne iş yapıyorsun?” < **ne iş kairay*, *kairay* < *kay-ir-* < *kad-ır-*, bu tanıklama sözcüğün kökünden Türkiye Türkçesinde *kaytar-* (< *kadıt-* “dönmek; iade etmek” > **kad-tar-* “döndermek” > *kaytar-* “bir işi yapmaya gönül olmadığından onu yapmaktan kaçınmak”) örneği vardır.

Doerfer, Halaçça hakkında beş kitap ve otuz altı makale yazmıştır. Halaççanın 7 ağzının olduğu tespit edilmiştir. Bu diyalektlerden özellikle Batı ağzı diğerlerinden farklıdır. Halaç Türkçesi iki karakteristik özellik sergiler: a) Farsçanın yoğun etkisi, b) Tarihi Türk diline ait korunan özellikler (Heyet, 2017: 2).

Halaççada *i-* cevherî fiili ET’de *er-* şeklindedir: ... *bī dāna numurxa yutmīš-arti* “... bir tane yumurta almış (~ götürmüş) ...” (Tulu, 2013b: 200). AT’de **iṛ-* şeklindedir. Çünkü

Halaççada yükselen ikiz ünlülü şekli de var: *ierākāyn ~ ierākāyāyn* < *er-ä-kä(l)* (? Tip emir kipi)+yā+yn “ulaşasın, erişesin” (Tulu, 2013b: 225).

Halaççanın Oğuzcaya göre kendine mahsus ve arkaik (eskicil) özellikleri şöyledir (Doerfer, 1998, 280): ö > e: ET *köz* > *kez* “göz”, ü > i: ET *barduk* (KT D24) > Oğz. *varduk* > *vardik* veya *dik* ~ *tik* “tüy” < ET *tüg* < AT **tüg* (Akkuş, 2021: 24), (normal ünlü dense de aslında **ḡāḡ* “mal, hayvan, at” + *t* “çokluk eki” > **dḡāḡt* >>) *hat* “at” < *at*, (uzun ünlü tesiriyle ünsüz türmesi) AT **açıldı* > *haçüldi* “açıldı”, Ana Türkçedeki uzun ünlü şekliyle *āt* “isim”. Birden fazla ses olayına örnek olan güzel iki varyantlı tanıklama daha var: Hlç. *äççi* < ET *eçkü* “keçi” > Hlç. *öççü* < Çağ. *üçkü* (Güzel, 2021: 159). Bir eskicil örnek daha var: *ep-* “öpmek” = Çuv. *šupt-*, (ünlü türemesiyle) Trkm. *yuvut-* “yutmak” < **šupt-* “aniden nefesi içine çekerek (suyu) yudumlamak” > ET *öp-* “ani nefes almak, buradan da *öpke* “ciğer” sözcüğü türetilmiştir. Karluk grubu lehçesinden Özbek Türkçesindeki gibi Hlç. *suv* “su” (Akkuş ve Gökcan, 2023, 95) < *sub* örneği b > v ünsüz değişmesine tanıklık etmektedir. Gerçi Türkiye Türkçesinde de *suvar-* “sulamak” örneği böyledir. Yine Doğu Türkçesinin özelliği olan söz başında sert ünsüzlerin korunduğu görülmektedir: *kice* “gece” < *kece* (Akkuş ve Gökcan, 2023, 96). Ayrıca bu ötümsüzlüğe paralel şekilde söz sonundaki ötümlü ünsüz de g > k şeklinde ötümsüzleşmektedir: *dik* -bu varyan Güney Azerbaycan Halaç ağzı Coauzeh’e ait- ~ *tik* “tüy” < ET *tüg* < AT **tüg* (Akkuş, 2021: 24). Ayrıca eklerde de Karluk (Doğu) Türkçesi yakın benzeşmeyle ötümsüzleşme söz konusudur: *taşkar* “dışarı” < ET *taşgaru* (Akkuş, 2021: 258).

Yine Halaççanın kendine mahsus birkaç kelimesi var: *kieşit-* “saklamak”, *tiez-* “koşmak” (Akkuş ve Gökcan, 2023: 97) < ET *tez-* “kaçmak” < AT **téz-*.

Daha çok çaba yasasına uygun benzeşmenin tersi olan aykırılışma *simik* “kemik” örneği dikkat çekicidir (Akkuş ve Gökcan, 2023: 95).

Verilen malumattan anlaşılıyor ki Halaçlar -Özbekler gibi-birincil uzun ünlüden kaynaklanan yuvarlak “a” ünlüsünü Hlç. *bābā* “dede” veya *boş* “baş” (Çuv. *pus* “kafa”, Yak. *bas* “baş”, Hak. *pas* “baş” < AT **bāš* < **bāl²* > *balbal* “öldürülen kahraman düşman için mezarı başına dikilen hatıra taşı”, Moğ. *bulş* “mezar taşı” < **bālç* ve And. ağz. Haymana *bar* “bahtaş set, çe duvarı”), *tāš* ~ *dāš* < AT **tāš* < **tāl²* “taş” > Özb. *tāš*, Yak. *taas*, Trkm. *daaş*, Çuv. *çul*, Moğ. *çuluu*, Tung.-Evenki *dēlo*, Tung.-Even *dēl*, Kor. *dol*, işi < **øiši* “taş” veya ikincil ikiz ünlü gibi ses olayından kaynaklanan yuvarlak “a” Hlç. *kolāk* ~ Özb. *kuloḡ* [kulaḡ] < *kulḡak* “kulak, işitme organı” şeklinde ve Kilis ağzındaki gibi *varorom*, *varmórom* gibi telaffuz ederlerken “ı” ünlüsünü de kullanmazlar Hlç. *kız* “kız” < AT **kız* nöbetleşe tanıklamaya göre de -Trkm. *gız* ~ *guz* veya Yak. *kıś* “kız kardeş” gibi- uzun ünlüyü Hlç. *kī* z ~ Hlç. *kīz* “gelin” şeklinde telaffuz ederler (Doerfer, 1970: 23). Fono-semantik başkalaşmayla kelime türeterek sözcüğü iki ayrı şekilde seslendirmeleri dikkat çekicidir: Hlç. *kīši* “erkek” < AT **kīši* “şahıs, insan” > And. ağz. *giši* “koca”, Hlç. *kši* “kadın” ~ *kis* ~ *kissi* (Doerfer, 1970: 23). Orta hecede vurgu zayıflamasıyla düşen dar ünlüden sonra yakın benzeşme görülür ve yalancı eşdeğer bir görünüm oluşur: Hlç. *änne* “dudak” < *ärni* < *ärin+i* “onun dudağı” (Doerfer,

1970: 23). Ana Altaycadan gelen İlk Türkçedeki söz başı #p^h ünsüzü karşılığında #h, Ana Türkçedeki birincil uzun ünlü V:/ ve Eski Türkçede kök vokalinden sonraki Tuvacadaki gibi d/ ünsüzünü -Çuv. r/, Yak. t/, Balk.-Hakas z/, Kor. ø (*bal* “ayak” < *bāl < -büzülme- *paøøl² << AA *padaku² >> Tung.-Evenki *hal+ga*), Jap. ş/-, b > f ünsüz değişmesiyle ET b#’nin henüz “w” bile olmadığını açıkça Karahanlıcadaki /ـ/ gibi -Hlç. ağz. *suf* “su” < ET *sub* (Doerfer, 1970: 47) şeklinde göstermesiyle; Orta Türkçedeki /ğ/# ve söz sunundaki ğ > k ötümsüzleşmesi bakımından eskicil bir lehçedir: *hādāq* “ayak”, Özb. *tog’li* [tāgli] ve = Hlç. *tāğlik* “dağlı” = Y Uyg. *taglik*. Son özellik bakımından Karluk Türkçesinin Ana Türkçeden gelen birincil uzun ünlüden kaynaklanan yuvarlak “ā” ünlüsü vardır. Orta Türkçede (Öğz. *dağ* [dāø ~ da:], Kıpç. *w* <) Hrmz. *ğ* > *k* Karluk olduğu için Hlç. *tāğlik* “dağlı” denir. Arguca **dağ* < AT **tāğ* “dağ” > Hlç. *tāğ-dağ* “değil” ile karıştırılmasın (Bosnalı, 2010: 76) < Toharca *tāg* “gibi”+ *ol* “3. teklik kişi zamiri- anahtar sözcüğü sınıflamasına ve Karluk Grubundan Y Uyg. *taglik*-örneğine göre Eski Doğu Türkçesinin biricik ahfadıdır.

Moğl. *xol* “bacak”, Tung.-Evenki *xalga* “bacak”, Jap. *hiza* “diz”; Çuv. *çer* “diz”; Kor. *dali* “bacak”, Yak. *diyl* “diz”, Trkm. *diiz* “diz”; kuzey ve doğu (Sibirya) Kıpç. lehç. *tize*, Kray. *tüz*, Tat. *tez*, Tuv. *diskek*, Özb. *tizza* [tizzä]; Karç.-Balk. *tış*, Hlç.-Y Uyg. *tiz* < AT **tī* z > Hlç. (genellikle) *tī* z < AA **ḡi* l² > **d^hāl* l² > *xol*, *çer* < **cēl* < **ḡi* l² > *tış* olduğuna göre Akhun (Eftalit) Türkçesi yani Eski Doğu Türkçesinin doğu kolu Argu ahfadı Halaç dili Ana Türkçedeki uzun ünlüyü korurken yine doğudaki komşu diyalekt Karluklar (Özb. ve Uyg.) gibi söz başında ötümsüzlüğü korumaktadır. Yine aynı kök karanlık dönem fono-semantik başkalaşmasıyla **d^hāl* l² > *hāl* > *kīç* “baldir, ayak bileği”. Eski Uygur Türkçesindeki Mani diyalekti *n* < E Uyg. /n/ > Buda diyalekti *y* ayrımında Halaçça Mani diyalekt tarafındadır: Yak. *hajaḥ* “kaymak” = Sarı Uyg.-Y Uyg. ve Krh. *kayak* = Hlç. *kānāk* “kaymak” (Minorski, 1940: 417- 419) << AT **kānāk* > *gaymak*, Yak. *kōj*- ~ *kōyn*- ~ *kōny*- ~ *kōyny*- (Räsänen, 1969: 207) = Hlç. *kön*- “yanmak, -And. ağz. göyünmek-” < E Uyg. *kōñ*- > Özb. *kuy*-, Hlç. *kun* ~ *koⁿ* < E Uyg. *koñ* “koyun” > Özb. ve kuzey-batı Kıpç. lehç. *koy*. ~ kuzey-doğu Sibirya lehç. *xoy* ve kuzey-batıdaki Tat. *kuy*; Trkm. *goyun* < **kōñ* > Moğ. *xoñ*, Manç. *hunin*, -k = y denkliği- Kor. *yang*, Jap. *yagi* “keçi”. Kısmen Kıpçak izi olan dudaklılaşma (labial atraction) var: Hlç. *tülkü* < *tilkü*, -/ğ/ ünsüzü büzülürken erime sonucunda orta hecede düşmüş- (< **töøl*) *tūğ*+*il*² + (*köøøø* << *kudruk* <) *kuduruğ* “kuruğu çok tüylü” >>Tofa *dilgi*, Kırg. *tülkü*, Tat. *tölke*, Başk. *tölkö*, Moğ. *tulxuur*; -t = s denkliğiyle- Tung.-Evenki *sulaki*, -gerilmeyle- Yak. *sahıløø*. Çuv. *tilē* “tilki” başka lehçeden alıntı olmalı. Altayca proto tipleri: Japonca: *tuárá* “kaplan”, Proto Mançu-Tunguz: *tül* “kurt, ayı” (Besli, 2010: 102).

Hlç. *ğādun* (Doerfer, 1998: 281) “kayın, (evlilik yoluyla kadın tarafı, hısımlık)” < **ğādun* < AT **kiādun* “kayın, evlilik yoluyla akraba” -Çuv. *hun* “kayın birader”, [k = s denkliği ile] Moğ.-Hlh. *kadan* “akraba”- (Orçun, 2023: 167) -verinti olarak- (vâv-ı ma’düleli şekliyle) Soğd. *hⁿatēn* > ET **katun* örneğinde söz başında k > ğ ünsüz değişmesi, kök vokalindeki uzun ünlünün korunması, söz içinde iki vokal arasında VtV > VdV ünsüz ötümlüleşmesi ve yuvarlak-geniş uzun ünlü (ā) sesinden sonra ilerlek benzeşme yoluyla uzun, geniş ve

düz ünlü /ē/ sesinin ē > u olarak yuvarlaklaşması söz konusudur. Ayrıca Eski Türkçede söz içinde sonunda bulunan ġ#/# ünsüzü Halaççada korunmuştur - Halaçça Köktürkçeden daha eskicil (diyakronik) olduğundan “geliyor” < işareti yerine “denklik” (sekronik) işareti = kullanılarak karşılaştırma yapıldı.-: Hlç. *hā“çuğ* = ET *açığ* “acı”, *hağrığ* = *ağrığ* “ağrı”, *hū“tlug* = *otlug* “ateşli”, *yā“glug*= *yağlıg* “yağlı”; *belgülg* “belirli, belgeli, açık” vb. Aynı şekilde söz başındaki #k ünsüzü ve kök vokalinden sonraki d/ ünsüzü ile söz sonunda η# ünsüzü de korunmuştur: *ked*- “giymek”, *kı^η* = *keη* “geniş” gibi. Yine söz başında #t ünsüzü korunmuştur: *tāη* gibi. Ancak ekleşmedeki söz sonunda bulunan η# > y olmuştur: Hlç. *neney* “ananın” < **nene+niη*. Halaççada /η/ ünsüzü belirli durumlarda /y/ olur (Doerfer, 1988: 55): Hlç. *seyrā* < sonra “sonra”, Hlç. *äysä* (< äñsä) “ense”, Hlç. *sı ī i* < şijil “baldız” ve *siyār* < şınar “yarım” gibi sözcüklerde bu değişimin *ñ üzerinden gerçekleştiği düşünülmektedir. III. teklik kişi iyelik {+(s)I⁴(n)}ekiindeki zamir n’si eriyerek kendisinden önceki ünlüyle kaynaşarak ikincil (dolaylı) uzun ünlüye sebep olur: *sı tī* “sütünü”, *neney sı tī* “ananın sütü” نه ننى سبتى (Ölmez, 1995: 19) çünkü üzerine ek aldığında Çağatay ve onun devamı Özbek Türkçesinde kullanılmayan zamir n’si olduğu ve fonksiyonu olan ama kendisi olmayan belirtme eki olduğu anlaşılacaktır: **nene+(n)in* *süt+ün+(ü)g/(n)i* >> **nene+ø(i)y* *sīt+üy+ø* > **nene+ø(ø)ysīt+üy+ø* -sıfır i hâli (N+possasive+ø accusative)- > *neney* ~ *nenüy* *sīt* “ananın sütü” (Ölmez, 1995: 21). Bir de /AgU/ ses grubu Halaççada /ey/ şeklindedir. ET *küdegü* “güvey” = Hlç. *kidey*.

Tasviri (dercriptive) gramer olarak r > y aykırılışması ve ilerlek uzak benzeşmeyle n > m dudaklılaşması görülür: *biyimci* “birinci” (Güzel, 2021: 59). İkincil (dolaylı) uzun ünlü görülür: bōda “burada”, *bū“n*, *bōn* “boyun” (Güzel, 2021: 155). Ayrıca diğer Türk diyalektlerinde sık rastlanılan l > r ünsüz değişmesi görülür: *cäyrān* “ceylan”. Gerilek uzak benzeşmeyle nazalleşme örneği var: *numurta* “yumurta” (Akkuş, 2021: 258), *belk* < Far. *berg* “yaprak” (Akkuş ve Gökcan, 2023: 97). Yer değiştirme (metatez) ses olayına da tanık bir sözcük var: *turpak* “toprak” (Akkuş ve Gökcan, 2023: 97). Hem arkaik hem de yer değiştirme özelliği olan bir kelime var: *kurduç* “kuyruk” (Akkuş ve Gökcan, 2023: 97)

Hlç. *älomlā-m Xr* ünsüz göçüşmesiyle (metatezle) l+r > ll ileri benzeşme ve dudaklılaşma-
alumruø < *ālmurut* < *T-Ort. Far. *āl* “kırmızı” + *ūrmōd* “armut” > Özb. *olma* [ālmā] ve Çuv. *ulma*. Eski Türkçe (-asli ses- TT *suy+u*) y < v < b > w > f Hlç. ağz. *suf* “su” (Doerfer, 1970: 32). Yine Kıpçakça ileri dudak uyumu kelime köklerinde az da olsa var: Hlç. *tolo* < ET *tolı* “dolu” > Kırg. *tolo*, Hlç. *ālāçärpo* “sulu sepken” (Doerfer, 1970: 33) < *alaçarpov* < **āl-a çarp-ağu*.

2. Uzun Ünlü

Yakut, Türkmen ve -bilhassa- Halaç Türkçelerindeki düzenli uzunlukların karşılığında Çuvaş Türkçesinde uzun ünlülere denk gelen vurgulu heceler vardır (Poppe, 1974: 137): Çuv. *a’nsir* “ensiz” = Hlç. *ênsez*; Çuv. *ala’* “elek” = Hlç. *elgēk*; Çuv. *şu’rī* “beyaz” = Hlç. *sārag* “sarı”; Çuv. *ura’* “ayak” = Hlç. *hadāk*. Dudak çekerliliği olan Kırgızcadaki gerilme örneği olan *kögöl* sözcüğünde geçen vurgulu *ö ünlüsü Çuvaş Türkçesinde /īva/ biçiminde bir

gerilme gösterir: Çuv. *kivakal* < **kōkel* “ördek” > Krg. *kögöl* “erkek ördek”, And. ağz. *gövel* “yeşil başlı olan erkek ördek”. Yine vurgulu a = u denkliği şöyledir: Hlç. *hā’y* “ay” < AT **āy* > Çuv. *uyih* şeklinde gerilmeli örnekle görülür. Hlç. *haç-* < **d^halç-* > AA **ḍāl²*- “çözmek” -lç > lt > t ile- > Çuv. *sevēt-* “çözmek, salıvermek” ~ Çuv. *uś-* “açmak” ~ viś-, Yak. *ās-* “açmak” < **âç-*, Azr. *haçar* “anahtar” (Ölmez, 1995: 18).

İkiz ünlü (difong) tek seslem baskısıyla bir kerede söylenen ünlüdür. Çeşitleri vardır. İkincil (dolaylı) olanlar birinci seslemin dışında da görülür. Ses olaylarından kaynaklanan ikincil diftonglardır. Burada irdelenen birincil diftongdur. Türkçe kökenli kelimeler esas olmak üzere Halaççada birincil uzun ünlüden gelen asli ikincil ikiz ünlü, kök vokalinde birincil uzun ünlüden gelen yuvarlak â/, yükselen ikiz ünlü ve alçalan ikiz ünlü²² ile üçüz ünlü olarak aşırı uzunluğa ilaveten söz başında #h türemesi olmak üzere dokuz (9) çeşit uzun ünlü görünümü²³ ve ünlü kısalmasının biçimleri olan daralma, düzleşme incelleme, yarı-ünlü şeklinde bir ünlü kısalması vardır:

2.1. Birincil ikiz ünlü: *āki* [ääki], *kī* [kuç] “baldır, ayak bileği” < *hālç* < **d^hāl²*, *āş* “yemek” < AT **āş*, < *koⁿ* “koyun”, *bi[̄]* < AT **bīr* (Doerfer, 1977: 23), *bōd* “boy” (Tezcan, 2018: 238),- Halaççaya mahsus arkaik bir kelime- *yōr-* “oturmak” (Doerfer, 1998: 281), Hlç. *ēz* “içeride” < AT **ōr* < AA **ōri* (Starostin vd., 2003: 27), *kānī* “hangi” (Işıklı, 2021: 231) -E Uyg. Buda ağz. *kayu-* < ET *kañu* < *ka* “ne” + *an* “o” + *ki* “aidiyet ekinin kategori değiştirerek addan ad yapım eki olması” < *kā* “ne” > *ka+an+gı* > *hangı* > TT *hani* “nerede”.

İkincil (dolaylı) uzun ünlü görülür: *bōda* “burada”, *būⁿ*, *bōn* “boyun” (Güzel, 2021: 155).

2.2. Ünsüz ikizleşmesi ~ ünsüz uzaması: *kissi* “kadın” < AT **kī[̄]* *şi* “kişi, şahıs, insan”,

2.3. Kök vokalinde â/: *tāğ* < AT **tāğ*, *gāş* < AT **kāş*,

2.4. Yükselen ikiz ünlü: *bi[̄]l* “bel” < AT **bēl* > Trkm. *biil* ~ *bil*, *bi[̄]eri* “börü, kurt” (Doerfer, 1977: 32) < AT *bōrū* > Başk.-Tat. *büre*, *sour-* “emmek” < AT **sōr-* > E Uyg. *sor-* “emmek” (Demirci, 2016: 110), *iez* “öz” *hoğruluk* “hırsızlık”,

bi[̄]ş “beş” ~ *bieş* (Güzel, 2002: 101) < AT **bi[̄]š* < İT **bi[̄]š²* > Çuv. *pilēk* “beş” ve Kor. *bal⁴* “beş parmak”, *buoş* “boş, yok” (Güzel, 2002: 103) < AT **bōş* > Başk.-Tat. *buş* ve -kuvvetle muhtemel kökü bu lehçelerden alınma- Çuv. *pustuy* “boş yere, önemsiz”, *i[̄]ş* “iş” (Tezcan, 2018: 238), *hi[̄]l* “ıslak, nemli” < AA **d^hi[̄]l²* “yaş, sulu, taze, yeşil”, *ki[̄]n* “geniş” < AT **kūn*, AT **kūn⁴* > *ki[̄]n* “yanmak” = Uyg. *küy-*, *kuol* “kol” < AT **kōl* (Doerfer, 1977: 20), *kuon* “koyun” < AT *kōn* (Doerfer, 1977: 22), *uon* “on” < AT **ōn*, *tūⁿ* “gömlek” < AT **tōn* > T *don*, -ikili şekil- *tū[̄]rt* “dört” < AT **tōrt* > *ti[̄]rt*, *yū[̄]l* “yol” < AT **yōl* (Tezcan, 2018: 238) > Yak. *suol* ve Trkm. nadiren *yool*, *yiel* “rüzgar, yel” (Akkuş ve Gökcan, 2023: 97) < AT **yēl* > Yak. *yial* [sial] ve Çuv. *śil*,

2.5. Alçalan ikiz ünlü: *hāylāk* “elek, kalbur” (Doerfer, 1970- s. 35) < AA **p^hēlek*, *toun*

²² Merkez (Eski Herrâb) ağzında *eydi* “sahip” (Akkuş ve Ahmedi, 2023: 80) < AT **i[̄] di* > ET *idi* “sahip, malik, efendi” > TT *ie* veya *ege* ya da *issız* “kimsesiz” < *idi+siz*.

²³ Merkez (Eski Herrâb) ağzında i:, e:, æ:, a:, u: [i:], u: o:, v: [â:] olmak üzere toplam 8 uzun ünlü tespit edilmiştir (Akkuş ve Ahmedi, 2023: 75).

“gömlek” < *toon* < AT **tōn* “giysi”, *yourak* “yürek, kalp” (Güzel, 2002: 104) < AT **dūlʔak* > Yak. *süreḥ*, Dolg. *hüreḥ*, Çuv. *šere*, Trkm. *üreḥ*,

2.6. Aşırı uzunluk: *āʔ* “isim” < AT **āt*, *hāʔy* “ay” < AT **hāy*, *kāʔn* “han” < AT **kān* “kağan” > **ān* > **iān* > **yān* > Çuv. *yun* (Ceylan, 1994: 153), *kāʔnı* “hani” < AT **kāni*, *kīʔk* “gök” < AT **kōk* > *kūʔk*, *kīʔn* “geniş” < AT **kīʔ* > ET *kén*, *kīʔn* “yanmak” < AT **kūn*, *kīʔş* “güç” ~ *kīʔç* (Tezcan, 2018: 238) < AT **kūç*, *sāʔnal* “sayılmak”,²⁴ *kāʔ* “nerede” soru kelimesi -*kayū*, *kanı* genişletilmiş şekli hariç- hiçbir Türk lehçesinde yok (Tezcan, 2018: 238), *kāʔr* “kar” < AT **kār*, *sāʔruḡ* “sarı” < AT **sāruḡ*, *vāʔ* “bağlamak” < AT **bā* > Orh. *Baz* “bağımlı”, *yāʔz* “yaz mevsimi” - < AT **yāz* < İT **ṣālʔ* > Çuv. *śulla* “yaz”, *tāʔg* “dağ” < AT **tāḡ*, *tūʔr* “tor, ağ” < AT **tōr* (< İT **tōlʔ* “derin kuyu” > Jap. *toro* “derin su”), *tūʔz* “tuz” < AT **tūz* (< İT **tūlʔ* > **tūr* > *çor* “tuzlu, bitkide susuzluktan dolayı oluşan hastalık” ~ *çöl* “susuz yer” < **tʔöl* > -gerilmeyle- Moğ. *tiyöl*), *vāʔ* “bağlamak” (Doerfer, 1977: 32) < AT **bā*, *vīʔr* < AT **bīr* > Çağ.-Hrzm. *vér*-, (Ölmez, 1995, 20), *yāʔ* “yayık çalkalamak” > *yāʔḡ* “yağ” (Tezcan, 2018: 240),

2.7. Türeme (#h < #*V:): Dilbilgiselleşme sürecinde birbiri ile ilişkili üç basamakta ortaya çıkar (Gökçe, 2013: 30): *Anlamsızlaşma* (desemanticization), *kategorisizleşme* (decategorialization) “bağımsız sözlüksel birimlerin ya da az çok gramerleşmiş birimlerin biçim sözdizimi özelliklerinde meydana gelen kayıp” ve *ses indirgemesi* (erezyon). Örnek: *hār* “er” < AT **ār* > *hār* (Dolati, 2021: 30). Bir de bunun tersi vardır: *Gerilme* “ünlü yarılmasından sonra araya sürekli bir ünsüzün girmesi” ve *türemedir*. Örnek: *kān* > *kagan* “hakan” gibi. Bu ses hadisesinin tersine de *büzülme* denir.

2.8. Yuvarlaklaşma: *hādāḡ* “ayak” < AA **pʰāḡ*, *yāḡāḡ* “yanak” < *yangak* > GT *yanak* “çene kemiğinin iki kanadı, yanak”; *yangak* < **ḡāḡ* > Oyr. *dʔāk*, Kara Kpk. *zaḡ*, Kzk. *jaḡ* “çene kemiği” ayrıca bk. (Starostin, 1991: 1517), *yovuk* “yakın, -yavuklu gibi” < *yagu* > *yōv* “ulaşmak” ~ *ov* “gitmek” (Dolati, 2021: 275).

2.9. Türeme ve yuvarlaklaşma: *hāḡōḡ* “acı” < AT **āḡḡ*, *hāḡāḡ* “tahta” < **ḡāḡ* “ağaç”, Çuv. *iyvas* “ağaç”.

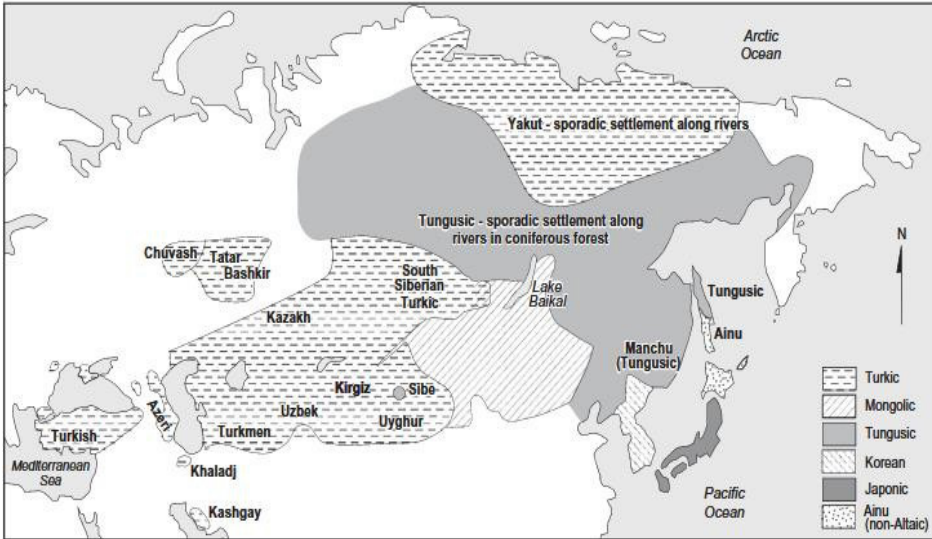
Aşağıdaki maddede ise değişik biçimlerde ünlü ksalması görülür.

2.10. Uzun ünlünün daralması, düzleşmesi, incilmesi ve yarı-geniş ünlüleşme: *kun* “koyun” < AT **kōn*, *bürk* “börk” < AT *bōrk*, *kükārcik* “güvercin” < AT **kōrkōrcḡn*, *dik* ~ *tik* “tüy” < AT **tūḡ* (Akkuş, 2021: 24); *kız* “kız” < AT **kīz*, *hirkāk* < AT **ērāk*; *hānliḡ* “enli” < AT **ēnli* vd. (Doerfer, 1970: 45-46).

Şimdi irdelemenin asıl konusuna geçilecek. Mukayeseleri anlayabilmek için önce Halaç Türkçesinin Altay dil ailesi içerisindeki coğrafi konumunu görelim (Vovin, 2013: 2):²⁵

²⁴ AT **sā*, Çuv. *śu* “düşünmek, saymak” ve Başk. *hanav* “saymak” o zaman kelime tabanı bazı etimolojilerdeki gibi **sad*- değil **sai*- olmalı: *say*- < *sai*- > Başk. *han*-, *hanav* < Kıpç. *saiagu* > Kzk. *sanaw*, Kırg. *sanoo*.

²⁵ Maalesef -Serv Anlaşmasındakine benzer biçimde- ideolojik olarak Türkiye’nin yani “Türkçenin konuşulduğu yerin” yarısı gösterilmemiştir.

3. #h'nin beş ayrı kökeni

İlk defa söz başındaki “h” ünsüzünün çok önemli olduğuna Hotan ve Kenjek’te yaşayan Halaçlardan dolayı Kaşgarlı’ya atıf yapılarak *hat* “at”, *hek’mak* “ekmek” ve *hot* “sıcak” sözcükleriyle 84 yıl önce dikkat çekilmiştir (Minorsky, 1940: 424).

Halaççanın söz başı “h” ünsüzünün # h ~ #ø şeklinde varyantı yoktur ve bu -aşağıda tespit edildiği gibi- belli bir norma -yerleşmiş ilkeye- sahiptir (Doerfer, 1974b: 2). Hatta kopyalanmayla alınan bazı sözcüklerde dahi bu kural örneksemeyle işler: Hlç. Talhab ve Zizgan ağz. *harra* “bıçkı” < Hlç. *arra* (Doerfer, 1974b: 2). Far. *d(a)hrē* “budama bıçağı” > TT *tahra*, And. ağz. *dehre* ~ *derhe*. Nadiren dar ve geniş ünlülerden önce söz başında görülen az sayıda olsada örnekler tespit edildi. Raslantı sonucu kimi Türk lehçelerinde #h’li örnekler varsa onlar daa karşılaştırmalı olarak verildi.

Öncelikle Ana Türkçedeki kök vokalinde geçen uzun ünlü eğer Farsçadan alınma gibi kelimelerde asli uzun ünlü olarak ilk hecede varsa örneksemeyle aynı şekilde söz başında “h” ünsüz türemesi olduğu ve bunlarında örnekler içerisine tanık sözcük olarak alındığını belirtmek gerekir. Bir de *p > h = h << δ*örtüşen örnek olabilir: *hārḳ* “kir” << AA *ṣāḫ, *hark* “dışkı” << AA *gibi.

Doerfer, tıpkı Evenki ve Moğolcadaki #h < AA *#p gibi Hlç. #h- < AT *#h > GT #ø sonucunu oluşturdu. -Tanık gösterilen örneklerin büyük çoğunluğunda *#p > #h tespiti yapılsa da belirtildiği üzere durum karmaşıktır (Starostin vd., 2003: 26). Bütün kelime başı h’leri p’den gelmeyebilir. Her etimoloji mutlak isabet değildir. İşte bu belirsizlik aşağıda çözüldü.

İki örneğin izahına rastlanılmadı:

1. *holun*- “geri dönmek” (Tulu, 2013: 8) ~ *holun*- “döndürmek” (Kaya, 2020: 56) ve “geri döndürmek” (Güzel, 2021: 166) < Hlç. *holu*- “dönmek” (Kaya, 2020: 396) ~ *holən*/*holin*-*holün*- “dönmek” (Ulutürk, 2017: 142) < AT *öl “oyuk” > Yak. *uu* “ark” ve Çağ. *oğluk* “hendek” < -orta hecede

vurgu zayıflamasından sonra dar ünlü düşmesiyle- *oğ^hluk < -gerilmeyle- *oğ^hul < *öl “oyuk”: *holunmuşam, el kaçak’ka komuşam* “dönmüşüm, kaçmaya başlamışım” (Tulu, 2013: 3).

2. *hababak* “hurra demek” (Kaya, 2020: 384) {-k kçültme, sevgi (intensium ~ emative) eki}- < **ha babacık* “ha babam de babam –ricayla veya zorlayarak iş yaptırmak”-.

Bir örnekte ise üç görüş var: A) ünsüz türemesi: *hādri* “ayrı” (Dolati, 2021: 39), *hadru* “ayrı” (Güzel, 2021: 162), ET *adruk*, **ad*- “fark etmek; ikiye ayırıp karşılaştırmak”, Yak. *atın* “ayrı”, Çuv. *ārasna* ~ *rasna* “ayrı”. B) ünsüz değişmesi: Ancak k > x > h ünsüz değişmesi de düşünülmektedir: *xodir*- “ayırarak” < AT **kotar*- “yırtmak, kırmak, koparmak” (Starostin, 1991: 735), Kıpç. *kotar*- “bir işi tamamlamak” < ET *kutur*- “kaptan kaba dökmek” ise yalancı eşdeğer kelimedir. C) p > h ünsüz değişmesi: Yine aynı kaynakta *hadru*- “ayırarak” < AA **p’āda*- (Starostin vd., 2003: 26). ET *ad(i)*- “fark etmek, ayırarak” ve Çuv. yñäp *uyar*- “ayırarak” örnekleri var. Halbu ki ET d/ > Çuv. r/ ünsüz değişmesinden dolayı “urar-” şekli beklenirdi. Ya GT’den alınma ya da tenafürden (kakafoniden) kaçınmak için r > y aykırılışması olmuştur. Yak. *iraa* “ayırım”, burada da “ıtaa” beklenirdi. Trkm. *ayru* < ET *adruk* “ayrı” > Hlç. *hadru* örneklerine göre kök voklinden sonraki d/ diğer iki eskicil uzak lehçe Yakutça ve Çuvaşçanın son tanıklamayı desteklemediğini gösterir. Ancak Yak. *atın* “ayrı” ve Çuv. *ārasna* “ayrı” örneği son görüşü destekler.

Genel Türkçedeki öt- “(karşıdan karşıya) geçmek”, TT ağz. *hötür*-, Çuv. *vit*- < AT **ötjā*- > Hlç. ? “örnek yok” ve Moğ. *ötegi* “ihtiyar adam” (Orçun, 2022: 285), Özb. *o’tin*- (ўтин-) “rica etmek” *o’t*- “tasviri fiil” -*aytib o’ting* “konuşunuz/konuşuverin”- ~ Özb. ve Tat. *utin*- örneğinin karşılığı Halaççada bulunmamaktadır.

Farsça alınma kelimedeki sonradan h türemesi bu çalışmanın konusu değildir: *hārra* “testere” < Far. *ārre* آره (Doerfer, 1970: 39). Aşağıda yine de örneğe olduğu için kelime listesinde gösterildi. Alınma kelimedeki asli h ünsüzü de bu çalışmanın konusu değildir: *hāft* “hafta” < Far. *h(a)fte* هفت “yedili şey” (Güzel, 2021: 163).

Burada diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırıldığında tutarlılık gösterdiği vurgulanan Halaççadaki /#h/ = /#ø/ denkliği (Doerfer, 1993: 285) değil, Halaççadaki #h’nin İT #*p, İT #*δ söz başı ünsüzlerine ve AT V:/ birincil uzun ünlüsüne dayanan beş ayrı eskicil durumu tanıklandırıldı.

Ayrıca her iki durumu da içeren örnek olabilir. İki örnek:

hörde “ördek” < AA **p’ā-l*² ~ *p’ā-d* < **p’ā*-> **ā* > **ōr*” (sudan yükselen (kuş)) (Besli, 2010: 37) **ōr* < **hār* < **hār* < **p’ār*, < **p’ā-l*² > **pār* < **p’ā-d*. Burada hem #p ve ā/ var hem de l > r < d/ örtüşmesi var.

hār “kır” (Minorsky, 1940: 27) < ET *ark* < **ār+k* -intensium (pekiştirme) eki- < *d’āl*² < **δāl*² > Kor. *deol*-, gerilme- Tung.-Evenki *kever* “bataklık” = (semantik denkliği) Çuv. *pils’ak* “balçık”, Moğ. *hır*, h > g ünsüz değişmesiyle Farsçaya *gil* “kil, çamur” şeklinde arkaik verinti ve örtüşme ile *hark* “dışkı” ~ *har* “gübre” (Doerfer, 1998: 281) < *ark* (Uzunkaya, 2019: 13) < AT **hār* “dışkı” < İT **p’ār* < AA **p’ār* “dışkı” > **poøk* > *bok* “insan dışkısı” ~ *mok* “demir

pası” ~ *pas* < **paz* < **p’ār*² < **p’ār*k > -(a)l çokluk ekiyle- Moğ. *hargal* ~ *argal* “gübre”, Manç. *fağan* “gübre” (Doerfer, 1998: 281), Çuv. *päh* “bok”, Oğz. *bok* “dışkı; küf, pas” ve Moğ. *baas* “kaka” < **bāz* < **p’ār*²; *harḳa*- “aramak” (Kaya, 2020: 386) kökteşi olan isim sekli *harḳa* “arka” (Kaya, 2020: 387), ET *arḳa*- “ardından gitmek, ters konuşmak”, ET *art* “arka, sırt; dağ geçidi” daha sonra “halef” < **ār* “kir, pis” [işlek olmayan kelime kökü] > ET *ark* “art, artık” üzerine {+(g)A-} ekinin getirilmesiyle isimden fiil türetilmiştir.

Bir de alınma kelimelerde ilk hecede asli uzun ünlü varsa Ana Türkçedeki durumu örneksemeyle söz başında “h” ünsüzünün türediği görülür: Hlç. *hateş* “ateş” < Far. *ātaş* (Doerfer, 1974: 14), *Hingiliz* “İngiliz” < Far. *İngilis* < İt. *İnglese*.

Sözcüklerin kaynak dildeki -Ana Altayca (AA), İlk Türkçe (İT, pre-Turkic), Ana Türkçe (AT, proto-Turkic) şekilleri uzak Türk lehçeleri Çuvaş, Yakut, Halaç; Birincil uzun ünlüyü koruyan Türkmen; dudak çekerliliği olan Kırgız ve Altay Türk lehçeleri başta olmak üzere gerektiğinde diğer Türk lehçelerine de müracaat ederek paylaşılan düzensizlik (shared irregularity) denilen bu ilke gereğince yeniden yapılandırma (rekonstrüksiyon) yoluna gidildi (Yılmaz, 2017: 58).

Aşağıda bu tanıqlamanın türevleri ve lehçe ve Altay dillerindeki sözcüklerle örneklendirildi.

3.1. #*p > #h:

Üç bin yıllık süreç aşağıdaki zaman düzleminde görülmektedir (Doerfer, 1974b: 7):

p >> #Ø: MÖ -1000 #p > MÖ -500 #f > MS 0-500 #h (Halaçça ayrılıyor.) > MS 1000 #Ø.

pärä > *pärä* > *härä* > *här* > *är* *hâçöh*

“acı, tuzlu” ~ *haçöh* “tuzlu” ~ *hâçuk*/*hâçu* “acı” (Tulu, 2013: 8) ~ *hâçuk* (Ölmez, 1995: 18)

~ *haçığ* “acı” (Akkuş ve Gökcan, 2023: 96) < AT **āçığ* (Doerfer, 1970: 41-44) > Özb. *oççıq* [âççik], Trkm. *āca*- “acımak”; E Uyg. *açığ emgek* “acı zahmet”,²⁶ Krh. *açığ* “ekşi, acı tat”, Kıpç. *açuw* “sancı; yas, matem”, Ağz. *acık* “hidet, öfke” ~ *acog* “öç” (Saatçi, 2018: 71); -ç > s > h ve ikincil (dolaylı) ikiz ünlü- k# >> uØ- Yak. *aḥu* “acı” < **āçuk*; Moğ. *övçin* “hastalık, ağrı, acı”, Jap. *bitā* “acı (İng. bitter)” << AA **p’iāč*⁶ (Starostin vd., 2003: 26),

hâdâḳ “ayak” ~ *hadaḳ* << AA **p’ād*- >> *hadur*- “ayırarak” (Ölmez, 1995: 18),

hâdri “ayrı” (Dolati, 2021: 39), *hadru* “ayrı” (Güzel, 2021: 162) ve *handrun*- “(+Dan) çekilmek” -*yolda handrundu* “Far. *ez rāh cüdā şod*/yoldan çekildi”- (Cemrasi, 2014: 29) “ayrılmak, uzaklaşmak” ~ *haduru* “ayrı” (Cemrasi, 1974: 3), ET *adruk*, **ad*- “fark etmek; ikiye ayırıp karşılaştırmak”, Yak. *atın* “ayrı”, Çuv. *ārasna* ~ *rasna* “ayrı” ancak Çuv. *uyār*- GT’den alınma olmalı. Ancak k > x > h ünsüz değişmesi de düşünülmektedir: *xodir*- “ayırarak” ~ *had(i)r*- “ayırarak” (Ulutürk, 2017) < AT **kotar*- “yırtmak, kırmak, koparmak” (Starostin, 1991: 735), Kıpç. *kotar*- “bir işi tamamlamak” < ET *kutur*- “kaptan kaba dökmek” ise yalancı eşdeğer kelimedir. Diğer tahmin de şöyledir: AT **padā*- “ayırarak” > Karluk grubu *hadXr*- Krh. *hadur*- “ayırarak” ve Çağ. *hadır*- “ayırarak”,

hadru- “ayırarak” << AA **p’āda*- (Starostin vd., 2003: 26),

häräk- “yükselmek” (Starostin vd., 2003: 26) ~ Hlç. *hiri*- “örmek” (Starostin vd., 2003: 27) ~ Hlç.

häräk- “kaldırmak” (Ulutürk, 2017: 138) < *hör-ä-kä(l)*- “kaldırmak” (Tulu, 2013b: 228) < AT **ör*- < AA **p’ōre*- (Starostin vd., 2003: 26) “yukarı kalkmak, yükselmek” > -gerilmeyle- ET *egir*- “çevirip saç veya ip sarar örmek” ve Hlç. *hâyir*- “bükme, eğirmek, -dolamak, çevirmek, kuşatmak” < AT **egir*- (Starostin vd., 2003: 26), ET döneminde Kök. *ebir*- > Krh. *ewür*- >> Trkm. *öwrü*- şekli anlam olarak örtüşmektedir. Özb. *egril*- yerine *aylan*- “dönme, dolanmak” kullanılmaktadır. Kzk. *aynaldır*- ve diğer lehçelerde de benzer şekiller var. Moğ. *ergüüle*h “döndürmek”, Trkm. *ör*- ~ *öör*- “örmek”, TT *hörgüç* < ET *örküç* “devenin sırtındaki tümsek”, Başk.-Tat. *ürew* “örmek”; *huruk* “örgü gibi burularak oluşan delik, örük”: *kerk oldu çaklakça belemim* [Ar. *belā* “dert, keder”] *huruk* (Kaya, 2020: 184) “gark oldu girdap gibi elemim (derin) delik.”, Azr.

hör- “örmek” (Doerfer ve Tezcan, 1971: 163), And. ağz. *örük* “(kuyu açmak için kullanılan) kazma”, *hart* “bacak” ~ *härt* “art, arka” < AT **ärt* “(arka) bacak, kalça” < AA **p’iōri* (Starostin vd., 2003: 26) >> ET *art* “sırt”,

häs- “esmek” (Güzel, 2021: 165) < **p’ēr*²- “esmek, uzatmak”, bk. *hesekle*- “nefes almak”,

hat- “atmak” (Tulu, 2013: 8) ve (Güzel, 2002: 98) < AT **āt*- > Özb. *ot*- [ât-], AT **āt*- < İT *hāt*- < AA **p’ilt’a* (Starostin vd., 2003: 26), -gerilmeyle- Çuv. *ivät*- “fırlatmak”,

hāvöl “iyi, güzel” (Doerfer, 1970: 40) ~ Mrkz. Ağz. *hāvöl* “iyi” (Akkuş ve Ahmedi, 2023: 76), ve *hāvöl* “iyi, iyice; güzel, güzelce” (Dolati, 2021: 278) < **hāvöl* < *hāvöl* < **p’ädgü+bol* > ET *edgü* < **p’ädgü* > **ädgü+ol* > ET *edgü*, Moğ. *xudağ* veya zıt eş değeri *täg+ol* “değil.” = Hlç. *hidik* “doğru” (Kaya, 2020: 395) << **p’ädgü+ök*,

hāyläk “elek” (Doerfer, 1970: 35) << AA **p’ēlek* >> Özb. *eläk* = Çuv. *ala*, Jap. *furui* “elek, kalbur”, *hesekle*- “nefes almak” < **p’ēr*²- “esmek, uzatmak” > -gerilmeyle- Trk. *öwüs*-, -ünsüz türemesiyle- Çuv. *vēr*- “üfleme” < **ēr*²- < **el*- > -isim kökteşi- *yél* “yel, rüzgar”; AT **hür*- “üfleme” // A Kor. *pür*- (Choi, 2019: 141), bk. *häs*-,

hāşü- “eşmek” ~ *hāş-älä*- “eşlemek” (Işıklı, 2021: 230) << *eş-gele*- (Çelikbay, 2011: 79) < AT **p’ala*- “ayakla kazmak” << AA **pal’a*- > **pal’a*- > Moğ. *malta*- “kazarak aramak”, **pal’a*- > **paoda*- > Kor. *pada*- “kamak”, Tung.-Evenki *ulē*- “kazmak”, -l > r ile- *horu*- “kazmak”, Krh. *eşinci* “atlı ulak” (DLT) < ET *eşkin* “yorga yürüyen(at)” < *eş*- “dört nala kalkmaksızın hızlı yürümek” < *heş*- < **pal’a*-, Moğ.-Doğu Yugur *hte*-, Moğ. *hete*- “kazmak”, Manç. *fete*- “kazmak”, Çuv. *al*- “eşmek” < Volg. Blg. **äl*- (Orçun, 2022: 280); Tung.-Evenki *érī*- “eşmek”, Kor. *pada*- “eşmek”, Jap. *horu*- “kazmak”. *hējās* “sinirli” < AT **ōç* (Starostin vd., 2003: 26) < AA **pōçe*, Çuv. *věčē* “öfke”, Tat. *uç* “öç”; Moğ. *öşöö* “öç”, Tung.-Evenki *ös* “öç”, Jap. *houfuko* “öç”, Kor. *bogsu* “intikam”,

²⁶ Orh. (*açığ* “acı” (Gülsevin, 2016: 132) diye yazılsa da bu şekliyle sözcük yoktur. Ancak *emge-k* “emek, dert, eziyet, ıstırap” < *emge*- “eziyet çekmek” ve *kıd*- “kıymak, acımak” fiilleri var.

hi^ĩ*t* “delik” (Ölmez, 1995: 22) “yırtık” (Uzunkaya, 2019: 13) < AT **hüt* < **p*^ō*t*^ē (Starostin vd., 2003: 26) < AA **p*^h*i*^ĩ-*t* > İT **p**ip**i*- “delmek” = Proto Kor. **p**ip**i*- “delerek içinden geçirmek”, Moğ. *pibi*- < PA **p*^ō*t*^é (Starostin, 1991: 1156: 26), *hi*^ĩ- “(bitki) bitmek” (Ölmez, 1995: 22) < **p*^h*i*^ĩ- “delip çıkmak”, O Moğ. *hütügün* “delik, dişilik organı, rahim” (Doerfer, 1974: 16),

hi^ĩ*per*- “çıkartmak” < Hlç. *hi*^ĩ- “çıkarmak” < E Hlç. **hü*-, Halç. *hi*^ĩ*pereyn* “çıkarmak” [emir kipi] (Doerfer, 2012: 28), ET *ün*- “(canlılar için) büyümek, gelişmek; (bitkiler vb. için) çıkmak, yükselmek” < **ü*-*n*; Trkm.-Kırg.-Kzk.-K Klp. *ön*-; Özb. *un*-; Uyg.-S Uyg.-Tuva-Çuv. *ün*- ve Yak.-Dolg. *ün*- (Demirci, 2016: 454),

hiç- “söndürmek” I < AT **ōç*- < İT **hōç*- < AA **p*^ō*çi*- (Starostin vd., 2003: 26) >-oldurganlık ekiyle- Özb. *o’chi-r*- “(ışığı) kapatmak”, Kırg.-Y Uyg.-Trkm. *öçür*-, Kzk. *öşir*-; -h > k, ç >> s ünsüz değişimleriyle- Jap. *kesu* -h > k ve ç > ç >> s- < **p*^h*ōçi*,

hiç- ~ *héç*- “içmek” II (Kaya, 2020: 394), ET *iç*-, Kzk. *iş*-, Yak. *is*-; Hlç. *héçer*- “içirmek” (Kaya, 2020: 394) < AT (*hi*)*iç*- < AA **p*^h*i*^ĩ-*ç*- (Starostin vd., 2003: 26),

hidik “doğru, gerçek” (Işıklı, 2021: 231) < **p*^h*ād**gü*+*ök*, bk. *hāvol* “iyi, güzel”.

hid^ĩ “kap” < AT **(h)ēd*^ĩ < PA *p*^ā*di* (Starostin vd., 2003: 26), ET *idiş* “yemek kabı, kap, kacak, çanak” ~ Çağ. *édiş* “çay ve kahve ya da yemek takımı, büyük kâse, testi ve ibrik gibi sıvı kapları” (Buhârî, 1881: 48), Krh. *idiş* “kap kacak” (KB 2886) ~ *hidiş* “bardak” (Kaya, 2020: 395) < **id*^ĩ- “kaplamak” > *id*^ĩ-*ş*+*l**g* “kaplı” (KB 6045),

hirk- “ürkmek, korkmak” (Doerfer, 1977: 22) ~ *hürgü*- “korkmak” ve Özb. *hōrk*- (Doerfer, 1974: 16) < AT **ürk*- < İT **p*^ō*ruk*- < AT **p*^ō*ru*-, < **p*^ō*r*- “kuşların aniden kanatlarını topluca çırparken çıkardıkları ses” (yer değiştirme -metatez- ile) Moğ. *uhrah*-*, Azr. *hürk*- (Doerfer, 1977: 22), Ort. Moğ. *hürgü*- “ürkmek” (Doerfer, 1974b: 6),

hişik “ışık” (Dolati, 2021: 282) < AT *hisig* “ışık << AA **p*^h*il* >> A Kor. **pis* “ısı, ılık” (Choi, 2019, 138), -gerilmeyle- Çuv. *xāsal* [hāval] “kutup ışıkları”,

hitik- “gitmek”, Telhab ağzında kullanılan bir kelimedir (Cemresi, 2014: 60), *hit*- “göndermek” (Doerfer, 1974: 18) < AT **i*^ĩ-*t*-, Hlç. *hi*^ĩ- “çıkarmak” (Cemresi, 2014: 62) bk. *hi*^ĩ*per*-; Hlç. *hitik*- “getirmek” (Kaya, 2020: 396); Hlç. *hitälä*- “itelemek” (Dolati, 2021: 282), Hlç. *hidik* < İT **pi*^ĩ*d*- > Çuv. *yērēh* “kutsal” (Doerfer, 1974b: 6), ET *id*- “adak adamak”, Merkez (Eski Herrâb) ağzında *eydi* “sahip” (Akkuş ve Ahmedî, 2023: 80) < AT **i*^ĩ*d* > ET *idi* “sahip, malik, efendi” > TT *iy*e veya *ege* ya da *issız* “kimsesiz” < *idi*+*siz*.

hor- “(kesmek için) vurmak” < AT **hōr*- // A Kor. **pōr*- “biçmek”, ET-Trkm. *or*- “biçmek”, Çuv. *vır*- “biçmek”, diğer bir tanımlama -göçüşme (metatez) ile- *hograh* “orak” Doerfer ve Tezcan, 1971: 164) ~ Hlç. *hōgrak* (Choi, 2019: 85) < *horgak*, Erz. *Horan* “biçilmiş tarla” (Gülsevin, 2001: 136 ve Gülsevin, 1987: 186), -Ermenicedeki verinti- ağz. *hozan* “biçildikten sonra yenilenmeye (nadasa) bırakılmış tarla” < **hor*²*an*-, -aykırılaştırma ile- Van ve Pütürge ağz. *hopan* “bakımsız tarla”,

hōrı “arı” < AT **ārı* < İT **p*^h*āre* < Alt. **p*^h*āl*²*e*, Alt.-Lebed arı < ET arı > Kıpç. *aru*, Azr., Tuva

arı; Gag., Trkm. *ārı*; K. Klpk. *hārre*; Kzk. *ara*; Altay *arū*, Özb. *ari* (*āri ?), Y Uyg. *hārä*; Hakas *a:r*; Tuva-Tocin *harı* (Besli, 2010: 7) ~ Hlç. *hārä* “arı” (Doerfer, 1974: 16); Kor. *pār*; Jap. *pátı* (Starostin, 1991: 67) < AA **p’óle* (Starostin, 1991: 67) > Çuv. *hurçë*, Fü-yu Kırğ. *ār*, Yak. *ingırıa* <-birincil uzun ünlüde ses yarılmaması gerçekleştiikten sonra araya türemeyle ünsüz girmesi, yani gerilmeyle- **huğırıa* ve Y Uyg. *hārä* “arı” ~ Özb. ağz. *harı* ~ KKlp. *hārä* “arı” (Doerfer, 1974b: 4),

hot “od, ateş” ~ *hū’t* ~ *hōt* ve *hotla* “ateşlemek” ya da *hotlan*- “ateşlenmek” (Kaya, 2020: 398) << **pōt* (Doerfer, 1970: 33) > İT **p’hūte* > AT **ōt* ve (Güzel, 2002: 101) > Yak. *uot*, Özb. *ot* [ât]; türemiş şekli olan tanık sözcük ise Hlç. *hotun* “odun” ~ Hlç. *hotun* “odun” (Ulutürk, 2017: 143) ~ Hlç. *hūotun* “odun” (Ulutürk, 2017, 143), ET *otuñ* “yakacak tahta” < AT **ōtuñ* < **hōtuñ* < İT *p’hūteñ* < AA **pūteñ* > Çuv. *vutä* “odun” < Çuv. *vut* “od, ateş” (Doerfer, 1974b: 6), Kırğ. *otun*; muhtemel ki **p’hūte* > Far. *pūte* “pota, içinde ateş eritilen kap” verintidir. Derilme ses olayı ile Mac. *fa* “odun”, Çin. *huǒ* “ateş, alev, yangın”,

hot vur- “yakmak” (Güzel, 2021: 167): Telhab ağzında *hot vur*- “yakmak” = Far. *āteş zeden* “yakmak”, Far. *zedən* “vurmak” yardımcı fiil, Köktürkçedeki *toqı*- “yazı yazmak” gibi, mesela *harf zeden* “konuşmak”, *vur*- < AT **ūr*-,

höküz “öküz” Y Uyg. << **p’hökül*² > Özb. *hökiz*, Çuv. *vīGir* ~ *vağar*, Yak. *oğus* “boğa”, Tat.-Başk. *ükiz*, Karaim *ägiz*, Sarı Uyg. *kus*; Toh. *ökeş* (Besli, 2010: 42); Moğ. *üker* ~ *hüker*, Buryat-Halha *her*, Moğ.-Kalmuk *her* “boğa yılı”, Mongour *fugier*, Duns *fugier*, Tunguz *hukur* ~ *ukur*, Tung.-Even *h|ken* “inek” (Besli, 2010: 43), Mac. *ökör* ve *ph* > *h* > *g* > *k* ünsüz değişimleriyle-Kor. *geose* “hadım edilmiş (boğa)”, Jap. *kyosei* “hadım edilmiş (boğa)”,

hör “yüksek, doruk” // A Kor. **pūri* “yüksek yer” (Choi, 2019: 141), Trkm. *oorda* “ordu” < AT **p’hōr* “kenarları yükseltilmiş yer, kale”, Moğ. *ord* “ordu” ~ Moğ. *oroi* “tepe, doruk” ~ Tung.-Evenki *horon* “tepe, doruk” ~ Manç. *foron* “kalkık saç, perçem, pürçek” (Choi, 2019: 85), Kıpç. *orda*,

hörde “ördek” Azr.-Y Uyg. (Doerfer, 1970: 49) << AA **p’hā-l*² ~ *p’hā-d* > -gerilmeyle- *ebürdek* “perdeli ayağı olan yabani ve evcil su kuşu” ve Tuv. *edirek*, Harzm.-Kıpç. *öwrek* ~ *eerek* ~ *ewek* ilaveten Çağ. Kıpç. lehç. -alçalan diftongla- *üyrek* (Besli, 2010: 36), Alt. *örtök*, Kırğ. *ördök*, Tat. *ürdäk*, Özb. *o’rdak*, Fü-yu Kırğ. *örtek*, Kzk. *borşa* “ördek etinden yapılan yemek” < *bor+ça* < E Moğ. *bor* “ördek” (Adilov, 2019: 123) -Halha-Kalmuk-Buryat *bört*- < **p’hād*; -gerilme- Jap. *ahiru* “ördek” ve -büzülmeyle- *ū* “karabatak” ve Proto Mnç.-Tung. *awu* (Besli, 2010: 37), Kor. *oli*, Tung.-Evenki *hal+ga(n)*,

hucâk ~ *ozâk* “ocak” (Doerfer, 1970: 36) ~ *hoçağ* “ocak” (Kaya, 2020: 396) ~ *hoçağ* “ocak” (Işıklı, 2011: 231) << AT *ōt+çak* < **p’hō-d+ça+ök* > Kor. *hwadeog*, Jap. *hi* “ateş”, -*h* > *g* değişimiyle- Moğ. *ga-l* “ateş” ~ -fono-semantik başkalaşmayla- *ger* “aile ocağı”, Tung.-Evenki *gir+avūn* “ocak”, **hāl*² > Far. *har* “ateş” verinti olarak,

hun “un” (Cemrasi, 2011, 201) ~ *hūn* “un” (Kaya, 2020: 398) ve Halç. *hun* ~ *hūn* “un” < AT **hiūn* “tahıl kırıntısı” -Çin. *fēn* “un” sonra Han döneminde **pun*, (Orçun, 2013: 327)- > Trkm. *ün*

“un”, Tung.-Evenki *hunge* ~ *hun̄ġē* “un, toz”, Moğ. *hoka* “toz”, Kor. *heuk* “toprak” ~ Kor. *pun* “un” ~ Kor. *giul* “un, pudra”, Jap. *kona* “un”, ayrıca aşağıda bk. s > h, *vur*- “darb etmek”, Halç. *hur*- “vurmak” < AT **ūr*- (< **p^huri*- < AA **p^huri*- < ***p^hulⁱ*-) > Çuv. *vār*- “atmak, savurmak, fırlatmak, vurmak, dövmek; dayak atmak, yumruk atmak”, Kzk. *uruv* “vurmak”, Bşk. *orov* “vurmak”; Moğ. *balba*- “vurmak, çarpmak”, Jap. *bi^h* “vurmak”, *huv*- “ovmak” < İT *hob*- < AA **p^hlōpo* (Starostin vd., 2003: 26) > Hlç. *huv*- “el ovuşturmak” (Kaya, 2020: 398); Kor. *bibi* “ovma”, *hū^hmā* < *hū-mā* ‘çıkarma!’ < AT **hū*- ‘çıkarmak’ (Tulu, 2013b: 200), bk. *hi^hper*-, *hüzüm* “üzüm” ~ *hizim* “üzüm” (Güzel, 2021: 165) < *hūdüm* “üzüm” (Doerfer ve Tezcan, 1971: 164) < **p^hūd*- > **hüz*- > *is’ēm* > Çuv. *is’ēm*, Moğ. (*usan*) üseem, Manç. *ej-ige* “şarap” ve Korece *podo*, Jap. *budou*. And. ağz. Diyarbakır *yüzüm* “üzüm” < *øüzüm* < **hūdüm* < **p^hūdüm*.

3.2. #*δ > *d^h > #h:

haç-ik “açuk” (Dolati, 2021, 274) ~ *hacı* “acı” ~ *haç-oğ*, *haç*- (Ölmez, 1995: 18) ~ *haş*- “açmak” ve *haş(i)l*- “açılmak” (Ulutürk, 2017: 135) < **d^halç*- < AA **δāl^h*- “çözmek” -AT **pačā*- “açmak” diye de tasavvur edilse bile- (Orçun, 2022: 279) >>, Orh. (*a*)ç- “açmak”, ET *aç-uk* -gerilmeyle ve lç > lt > t ile- Çuv. *sevēt*- “çözmek, salıvermek” ~ Çuv. *uś*- “açmak” ~ *viś*-, Yak. *ās*- “açmak” < **àç*-, Azr. *haçar* “anahtar” (Ölmez, 1995: 18); Moğ. *neeh* “açık”, -gerilmeyle- Tung.-Evenki *san̄ar* “delik”, Kor. *yeolda* “açık”, -gerilmeyle- Jap. *eigyōchū*, (Orh. *yor-ılm* “yürüyelim”, E Uyg. *yogur*- “yürümek” > Krh. *yügür*- “koşmak” > *yori*- ~ *yürü*- >>{-*yor*+zamir kökenli kişi ekleri} “tasviri fiilin zaman eki olması”) durum böyleyse Türk lehçelerindeki *şeş*-, *şeş*-, *çöz*-, *çiz*-, *çeç*-, *çiç*-, *çiş*-, *øaç*- “elleri serbest bırakmak”, *øeş*-, *yéş*- ~ *yişil* ~ *çëşil*; *yizin*- (Doğan, 2021: 112) ile türevleri ş > l > r > z benzeşmeyle ç > ş değişmesi olur. Özb. *oçiq* [âçik]. O zaman buraya *haç*- örneğini de ekleyelim. Ayrıca şu örnekler de var: *haç*- “açmak” (Güzel, 2021: 160), *haçık* “açık” (Cemrasi, 2014: 15), Kök. *aç-dımız* “açtık”, E Uyg. *açuk adırtlığ* “açık seçik”, EAT (*açku* “cila; anahtar”), And. ağz. *açkı* “demircilerin baltanın deliğini açıp genişletmek için kullandıkları alet.”, -ŞAZ/LIR *a=u* denkliği- Çuv. *uçā* “anahtar” bk. Hlç. *hüçe* “yüce” ve Hlç. *haçil*- “açılmak”: *golf haçildi* “kilit açıldı” (Ulutürk, 2017: 132), *haşlu^hpa-ğa* < *haçil-upā(r)* (3.tip emir kipi) ve istek kipi -*gū* “açılsa” (Tulu, 2013b: 212), AA **p^hiāç’o* (Starostin vd, 2003: 26) tasavvuru Moğ. #n izah edilemeyeceği için kabul edilemez.

halta “altı” (Doerfer, 1970: 50) ~ *alti* (Dolati, 2021: 245) < **δāl^hi* < **δāl^hu* < **δāl^hu* > **øāl^hi* > Özb. *olti* [âlti], Çuv. *ulttā*, Yak. *alta*; Moğ. *dur* ~ *zur(ga)*, Tung.-Evenki *nū(ηun)*, Kor. *yeos(eas)*, Jap. *øro(ku)* (<< **δāl^hu*),

hām “kadının cinsel organı, rahim” ~ *hāam* < AT *ām* (Doerfer, 1970: 25) << **d^hām* >> Kor. *ssih*, **d^hām* > -h > f ile- *Hint. Avr.* **d^hē-m* > *fēm* ~ *femme* “geleneksel kadınlık” şeklinde arkaik verinti,

hār “er, adam” (Doerfer, 1970: 23) ve *hār* “er, erkek; eş, koca” ~ *hirkāk* “erkek” (Güzel, 2021: 165) < AT *ār* << **d^hi^hl^h* < **δi^hl^hi* >> **hér²* > *ér+k* “üç yaşına gelen koç”+*ek* “pekiştirme eki” >

Hlç. *hırkek* “erkek” ~ Özb. *erkak*, Çuv. *ar*, Fü-Yu Kırğ. *ir* < ET *ér*, -T *eren* gibi- Moğ. *aran* “erkek”, Moğ.-Kalm. *zalu* “koca, genç, erkek”; Tung.-Even *nâri* “erkek”, Kor. *nam* “diğer (kişi)”, Jap. *nán* “erkek”, -*d^h* > *h* > *k* ötümsüzleşmesi ile- muhtemel ki verinti: -ikileme- **hēr²+kül²* > *herkül* = Fr. *hercule* “dev gibi adam” ve Lat. *Herculēs* [Herakles], Türkçe bir unvan *kül(tigin)* veya *kür* (+*şat*), Oğuz Kağan’ın amcası Kür, onun da adı Sümercedeki koruyucu olan “güç, kuvvet, bağımsızlık” anlamındaki *Kur* ırmağından gelir. *Hun* < *ku+n* > *kün* “halk”. Bunun da kökeni *kur* < **kul²* < **ku* < **ū* “güç, iktidar” > **ur* > *or* “güç, kuvvet; ordo”, *orda* ise halk demektir. Türkçe Gürhan isminin kaynağıdır. Bu **ū* “güç, iktidar” fiilinin kökteşi de **ū-* “muktedir olmak, -(y)A bil-” şeklindedir. Ünye-Or. *herük* “erkek çocuk” örneğinde *#p* > (*#p^h*) > *#h* ünsüz değişmesine itiraz edilip söz başında ünsüz türemesi iddia edilmiş (Gülsevin, 2002: 135) ancak bu görüş de doğrudur. Görüldüğü üzere **#δ* > (*d^h*) > *#h* ünsüz değişmesinden geldiği açıktır.

hārḳ “kir” < ET *ark* (Minorsky, 1940: 27) < **ār+k*-intensium (pekiştirme) eki- < *d^hāl²* < **šāl²* > Kor. *deol*, -gerilme- Tung.-Evenki *kever* “bataklık” = (semantik denkliği) Çuv. *pils’ak* “balçık”, Moğ. *hir*, *h* > *g* ünsüz değişmesiyle Farsçaya *gil* “kil, çamur” şeklinde arkaik verinti ve örtüşme ile *hark* “dışkı” < *ark* (Uzunkaya, 2019: 13) < AT **hārḳ* “dışkı” < İT **p^hārḳ* < AA **p’ārḳ* “dışkı” > **poøk* > *bok* “insan dışkısı” ~ *mok* “demir pası” ~ *pas* < **paz* < **p’ār²ø* < **p’ārḳ*, Çuv. *pāh*, Moğ. *baas* “kaka” < **bāz* < **p’ār²ø*,

hat “at” ve *hatlīg* “atlı, süvari” (Ragagnin, 2020: 575), Sarı Uyg., Özb. *āt*, Tofa *a“t*, Salar *as*, Çuv. *ut* (Besli, 2010: 7) Tuva *a“t* < **hut* < **sut* < **dzut* < **d^hāt*, Moğ. *ag+t* ~ *ak+t*-mori “at” mal “hayvan” ile alakalı- < **δāğ+t* “çokluk eki” > -t > dz- Moğ. (az kullanılan şekliyle) -yükselen ikiz ünlü- *hyadz+aalan* “beygir”, -önce d/ > z > s sonra ünsüz yer değiştirmesi (yakın metatez) ile- Mac. *husz+ár*, Kor. *nosae* “katır”,

hatḳul-a- “atılmak” (Kaya, 2020: 388) bk. yukarı *hat*,

hatla- “atlamak” ~ *hatluḳ-* “atlamak” ~ *hatluḳul-* “atılmak” (Kaya, 2020: 388) bk. yukarı *hat*,

hāv “ev” ~ *hev* (Güzel, 2002: 102) ~ *hāv* “ev” (Akkuş ve Ahmedi, 2023: 73) ~ *hāf* “ev” (Ulutürk, 2017: 138) ~ Halç. ağz. *höy* “ev” < **δab* > GT *üy*, Özb. *üy*, Tat.-Başk. *öy*, Fü-yu Kırğ. *ib*, Şor. *em*, Tuva *ög* < *öng* < *öw* < *öy* < *üy* < *eb*, Karaim *iv;-#j* < *#c* < *#d* < **δ-* Kor. *jib* “ev”, -b# > ø#- Tung.-Evenki *dū* “ev” ve Jap. *ie* < *øieø* < **δieb*; Hlç. *hevle-* “evlendirmek” (Kaya, 2020: 393), Hlç. *hāvlāt-* “evlenmek” (Güzel, 2021: 165),

hāvöl “iyi, güzel” (Doerfer, 1970: 40) ~ *havul* ~ *havullug* “iyilik, kibarlık” (Güzel, 2002: 103) ~ *havulluk* (Ragagnin, 2020: 580) -önce bk. - < **d^hünül* > OT *yünül* ~ *yünül*, Çuv. *šimil* “yün gibi hafif” (Ceylan, 1994: 147) < **duñul* < **d^hünül*. Burada *y* = *ś* denkliği ve *η* > *m* ünsüz değişmesi var. Ancak d/ > y/ > ø olduktan sonra *v* < *g*’den geldiyse *hāvöl* “iyi, güzel” < **p^hādgü+ol* > **ādgü+ol* > ET *edgü*, Moğ. *xudaḳ* “iyi”, *#h* > *#ø* olduktan sonra damaksillaşmayla Tung.-Evenki *anñū* “sağ” < **p^hādgü+ol* olur. Her iki şeklin örtüşmesi olursa o zaman *d* > *c* > *j* ünsüz değişmesi ve *h* < *g*’den dolayı Korcedeki *joh-eun* “iyi, güzel, hoş” < **δuñul²* da düşünülebilir. Diğer taraftan bu sefer Japonca *ii* “iyi” < Türkçedeki ET

edgü > *iyi* [i] telaffuzuyla örtüşür.²⁷

haztur– “azdırmak, kandırmak” (Tulu, 2103: 8), **haz*- “yoldan çıkmak, aldanmak”, *yaz*- ~ *øaz*- “yanılmak, hata işlemek, azmak”, Çuv. *sılıh* “günah”, Tuhfe (Farsça-Türkçe Sözlük) *øilik* “suç” (Ceylan, 1994: 146), Yak. *irini* “irin, azmış iltihap”, ET *yirini* > Özb. *yiring*, Trkm. *yaz*- “sapmak”, Azr. *az*- “yolunu şaşırma/kaybetmek”, Moğ. *øer*- “dönmek”, Tung.-Evenkiér-*üün* “cinayet” o zaman, -büzülmeyle- Kor. *yog* “küfür” < **yoøig* < **yālij* < **d^hal²* < **δal²*- ve Jap. *nō* “irin” < **δā* < **δāø* < **δāl²* > *d^hāl²*- > *hār²*- > Hlç. *hāz*-²⁸,

høzzuq “geçit” (Orçun, 2022b: 8) < **haz*-, Yak. *aartık* “geçit” < **ā l²-di-øk*,

hēl- ~ *hel*- ~ *hil*- “ölmek” (Ölmez, 1995: 18) ~ *hāl*- / *hæ*l- “ölmek”, *hīel*- “ölmek” (Akkuş, 2021: 258) ~ *höl*- (Kaya, 2020: 397); *hēler*- “öldürmek” (Kaya, 2020: 394), *hilār*- “öldürmek” (Akkuş ve Ahmedi, 2023: 76),

helim “ölüm”, *heñi* “ölü” (Güzel, 2021: 164) ~ *helim* “ölüm” (Kaya, 2020: 394) < AT **ōlūg* -kök vokalinde birincil uzun ünlü, son hecede ikincil (dolaylı) uzun ünlü, *hēl*- ~ *hel*- ~ *hil*- (Ölmez, 1995: 18) ~ *hāl*- / *hæ*l-, *hīel*- “ölmek” (Akkuş, 2021: 258), *heñ*- “ölmek” (Güzel, 2021: 164) < **hūl*- < **hōl*- < İT **d^hōl*- < AA **δōl*-²⁹ > *dola*- “(diğer tarafa) döndürmek” = Jap. *ši* “ölmek, ölü” - söz başında *t*, *d*, *n*, *y*, *s*, *c*, *ç*, *ş*, *s*, *ø*ve söz sonunda *ø* < < *l²* > *lç* > *ç*-, Tung.-Evenki < *açin* “ölüm”, Kor. *ollom*; Yak. *ölbüt* “(ölmüş olan) = ölü”, Çuv. *vil*- < AT **ōl*-, bu durumda Halaçça Ana Türkçeden de eskicil unsurlar taşımaktadır denilebilir.

hālīsāhaby T-Ar. “ölen aile” (Güzel, 2023: 99), melezleşmiş karma sözcük,

hēñi “ıslak, nemli” (Doerfer, 1977: 20) ~ *hñ el* ~ *hñöl* (Doerfer, 1974: 16) ~ *hñöl* ~ *hñi* (Doerfer ve Tezcan, 1971: 163) < AA **d^hil²* “yaş, sulu, taze, yeşil”³⁰ > -verinti- Far. *tar* “taze, nem”, Moğ. *nasu(n)* “yaşam biçimi, yeşillik”, İT *ñaş* “yaş”, Jap. *nenrei* “çağ, yaş”, Kor. *neon* “yaşlanmak”; - düzensiz olarak (sporadic)- Azr.-KKlp.-Y Uyg. *hol*, Kklp. *höl*,

hñeri “geç, sonraki zaman, akşam” ~ *hñeri* “geç”, Çuv. *sēr* “gece”, ET *yır* “kuzey = geceyarısı” (Doerfer, 1993: 288) < **δā-l²* ~ **dā-δ* “yaş, taze, parlak” (örtüşme: *l²* > *r* / < *δ* /) > -fono-semantik başkalaşmayla zıt anlam-*šir*, *šör* “gece” ve ET *yır* “kuzey” ~ *ør* ile Çeremişçe *yüt* < E Çerm. **yüδ* > Çuv. *šir* (Ceylan, 1994: 146),

higrin- < AT **d^hig*- “yığmak” < İT **δig*- “sıkmak”, GT **yig*- “sıkmak, sıkıştırmak” > DLT *yigtür*- “(ayakkabı ayağı) sıkmak, sıkıştırmak” (Dankoff ve Kelly, 1982-1985, c. II: 196), ET *yığ*- “toplamak, küme yapmak; alıkoymak”,

hip- “yapmak” (Dolati, 2021, 282) < AT **d^hi(p)*, Çuv. *tu*-, Moğ. *hi*- “yapmak”,

hñr art- “bir araya getirmek” (Dolati, 2021: 282) isim kökteşi = fiil kökteşi *hñr*- “derleyip toparlamak” < AT **d^hiñr*- > ET *tér*- “derinmek, toplanmak”,

hissi “sıcak” (Minorsky, 1940: 422) ~ *histi* “ısı, sıcak” (Güzel, 2002: 102), Hlç. *hissi* , Y Uyg. *issik* < *hissi* : (Starostin, 1991: 318) (> ~ Sal. *hissi*) < ET *isig* < AA **δi dig* (> **d^hiñdi* ~ “ısıtmak”) > Proto-Mong. *(h)asa “kül” -İng. *ashes* “ölünün külleri”-Altay dil ailesinden bir verinti olmalı-, **id*+i-

²⁷ O hâlde **ām* köküne gidilemez (Starostin vd., 2003: 27)

- ~ *yıd*- “pis kokmak” ~ ET *ış* “is, duman kokusu, is izi” < **īd* “ateşin dumanı, yanarken ateşin dumanla beraber çıkardığı koku” > *īr*²ⁱ > Çuv. *īZī*, çoğunlukla –birincil uzun ünlü tesirinden dolayı ünsüz ikizleşmesi sebebiyle- GT’de *issi*, -az kullanılan şekliyle- Fū-Yu Kırğ. *çıs*, Hak. *sızak*, -ikincil ikiz ünlü- Yak. *itī*; Kor. *sə:da*- “(ateş) tutuşturmak”,
- hist* “üst” (Dolati, 2021: 36) ~ *hissā* “üst” (Dolati, 2021: 282) << AA *ḡūl*² >> *yüz*, GT *žöke*, -gerilme ile- Moğ. *nigur*; Bur. *nūrgedehe(n)*, Çuv. *śıga* (Starostin, 1991: 862), Tung.-Evenki *déré* “yüz”, Kor. *eol* “yüz”, Jap. *ue* “üst”,
- hiz*- “ezmek” < AT **hūr*²- > ET *éz*- “(deriyi) sıyırmak, tırmalamak”, AT **hūr*²- < AA **p’ur*ⁱ- (Starostin, 1991: 26); ancak Kor. *jjada* “kısmak, sıkmak, ezmek, dokumak, tuzlu, cimri”, Jap. -gerilme ile- *şiboru* “sıkmak, ezmek, kısmak” ve Mac. *szor* “ezmek” olduğuna göre *puri*- değil *hiz*- “ezmek” << **ḡudi*- olmalıdır.
- holluk* “oluk”, Çuv. *vul* ve Çuv. *valak*, Mac. *valyu* [val’ii] “su kabı” (Ceylan, 1994: 148, 152) < **hāl* < **d^hal* < **ḡal*² > Yak. *surun* “mecra, çığır; omurilik”; -gerilme ile- Moğ. *hovil* “oluk”, Kor. *dolang* “derecik”, -gerilme- Jap. *nagare* “dere”,
- höv* ~ *hāw* “ev” < ET *āb* (Doerfer, 1970: 34) < **d^hāp* > Kor. *jib*, Jap. *ie*; Kırğ. *üy*, Başk.-Tat. *öy*, Füyü-Kırğ. *ib*, Kary. *iv*, Şor. *em*, T *dam* “duvar”; Rus. *dom* “ev” verinti olarak,
- hürün* “ak, beyaz; güzel, parlak” (Doerfer, 1970: 51) ~ *hirin* “beyaz” (Güzel, 2021: 166) ~ *hirün* “beyaz” (Kaya, 2020: 395) < AT **d^hārū* < İT **ḡā-l²+ū* > **ḡār* < **ḡā-d* > *d^hūd* > Kor. *huida*, (#h>#k ünsüz değişmesi ve gerilmeyeyle) ET *kuğu*, (gerilmeyeyle) Yak. *kuba*, Mac. *hattyu* “kuğu”, Moğ. *hu(n)*, Tung.-Orok *kūku*, Tung.-Negidal *hūksı*, Tung.-Nanya *hoşa* (Besli, 2010: 68), Tung.-Evenki *gäre* “ak kuğu”, Fū-yu Kırğ. *huu*, Kırğ. *kū*, ET *yürün*, *yarū*- “parlamak” > *yarın*, buradaki #y ünsüzü asli sestir; türeme değildir. Kor. *huida*, -ş < ḡ ve l > r- Jap. *şiroi* “ak”, Malatya-Pütüğe *Şiro* “beyaz köpüklü, ak çakılların üzerinden Fırat’a akan çay, ırmak”; diğer bir tanımlama: Hlç. *hırgentir*- “ağartmak”; *hürgen*- “beyazlamak” (Kaya, 2020: 398), diğer zayıf ve sadece tasavvuri görüşe göre ise AT *hürüng* // A Kor. *pörö-k* “beyaz, parlak, mavi” (Choi, 2019: 141), erken dönem h > s ünsüz değişmesiyle verinti olarak Manç. *suru* “beyaz (at donu)” ve Çuv. *sārā* “gri; erkek arı” (Orçun, 2013: 237),³¹
- hüz*- I. “mec. üzmek” (Cemrasi, 2014: 15) ~ *hiz*- “koparmak” (Choi, 2019: 89) < AA *ḡal*²- “koparmak”, ET *üz*- “koparmak”, Moğ. *dörö* “üzengi” olduğuna göre < AA **d^höl*²- “uzatarak koparmak” >> Hlç. *hüz*- “koparmak”, Tat. *özer*- “bozulmak”, -z > s ile- Hlç. *hüsgün*- “moral bozmak”, ancak AA **p’ur*ⁱ- (Starostin vd, 2003: 26) tasavvuru Moğ. #d sebebiyle mümkün görünmüyor.
- hüz*- II. “(suda) yüzmek”: *ördek vārā* [Far. “benzetme edatı”] *kaşarımça* [< *kaşarı* < **ka+ança+ru*] *hüzorlar* (Kaya, 2020, 233) “ördek gibi önümde yüzüyorlar”, AA *ḡa*-

²⁸ Yarım kalmış bir etimoloji: AT **ār*- < AA **ēra* (Starostin vd., 2003: 27).

²⁹ Yine etimolojisi tamamlanamamış bir sözcüktür (Starostin vd., 2003: 27): Hlç. *hil*- “ölmek” < AT **öl*- < AA **oli*.

³⁰ AA *p’öle* (Starostin vd., 2003: 27) sözcüğünden gelmiş olamaz. Çünkü İT, Jap. ve Kor. #n izah edilemez.

“kopmak” > Moğ. *ni-* “yüzmek” > Moğ. *nigur* “yüz, satıh”; -*δ* > *c* > *s* > *ø*- Çuv. *øiş-* “yüzmek; bir kabı suya daldırmak” -*su* < ET *sub* köküne dayandırılmaz.- << AA **ḡalʔ-*.

3.3. #*V:> #h

3.3.1. Birincil uzun-geniş ünlüden dolayı söz başında h ünsüzünün türemesi:

hāʔy “ay, kamer, luna” < AT *(*h*)*āy* < İT **ān* < AA **ānu* (Starostin vd., 2003: 27), Yak. *ty*, Çuv.

uyāx, Özb. *oy* [āy], Trkm. *aay*, Dolg. *ty* “ay”; -ön ses türemesiyle #y ünsüzü- Jap. *yué* “ay”,

hāğa “geri”, Orh. (*a*)*ğ-* “ağmak, dönmek”, Trkm. *āğ-* (Gülsevin, 2016: 137) < AT **āğ-* “dönmek”,

hāla-bula “rengârenk, alacalı bulacalı” < AT **āla* < AA **ālV* (Starostin vd., 2003: 27) > İT *ālʔa*,

Çuv. *hērle* “kırmızı”, -*h* > *k* ünsüz ötümsüzleşmesi ve gerilme- Yak. *kihil* < AT **hāla* < AT

**āla*; Kor. *bulgda* “al, kırmızı”, ET *bulğa-* “1. karıştırmak, bulandırmak, 2. (su) kaynamak”,

ET *ala* “alaca”, Moğ. *ulaan* “al, kızıl” < **ulağan*. Moğ. *Ulaan Baatar* “Başkent” < *ulağan*

bator “kızıl bahadır”, ET *bağatur* “soylu kişi, kahraman (kişi adı)” < **bağa* ~ *buka* “sığırın erkeği, boğa” + **tor* “yavru irisi, genç; general, askerî unvan”,

halın “alın” (Ulutürk, 2017: 8) ~ *hālın* “alın” (Ulutürk, 2017: 133) < AT **ālın* > Trkm. *aalyn* “alın”,

halu- “anlamak” (Minorsky, 1940: 423) -kolay söyleme çabasıyla ekleşme sırasında yanyana

gelen damak n’sinin düşmesi ve uzun ünlü kısalırken söz başında #h ünsüzü türemesi-

< AT **āj* “av düşüncesi”+*la-* “av yapmayı düşünebilmek”, -akıcı ünsüz (sonant)

benzeşmesiyle- Sarı Uyg. *aṇṇa-* ve Çuv. *ānlanu* “anlayış” -Kıpçakçadan alınma kelime-

kökü *in* “olmalıydı. -Söz başında *x* şüpheli- Proto-Tung. *(*x*)*en*+*ē-*, Jap. *ómó-* <**ēn*+*o-* (Starostin, 1991: 511) <**āj*+.

hāniz “ince” < < AT **ēn* “yatay boyut” +*siz* (Doerfer, 1970: 41),

hānliḥ “enli, geniş” (Doerfer, 1970: 46) < *hānlig* < AT **ēn* “yatay boyut”, And. ağz. *hen* “en”,

hārāla- “aralamak” (Güzel, 2021: 163) < Hlç. *hāra* “ara” (Ulutürk, 2017: 8), Org. (*a*)*ra*, Tkm.

āra (Gülsevin, 2016: 131) < AT **ār-* “yarmak” -*a* “kategori değiştirerek kalıcı isim yapan

zarf- fiil eki -> -alçalan ikiz ünlü (difong ile- Çuv. *uyrā+lu*, Özb. *ora* [ārā],

hārқан “zayıf”, Orh. (*a*)*rı-* “yorulmak”, Trk. *ār-* (Gülsevin, 2016 s. 131) < Halç. *hār-* “yorulmak”,

Çuv. *śivār-* “uyumak” (Doerfer, 1993: 288) ve Trkm. *hār-sal* “ihmalci, savsak” (Doerfer, 1974b:

4) < AT *ār-* “yorulmak”, Çuv. *śivār-* “yorulmak” ve Tat. *çayra-* “yorgunluktan bitap düşmek” <

yuvır-* <yuvır-* <**yurū-* <**ūd-* “uyumak” (<< **ḡād-* >>) Yak. *ū* “uyku” (Ceyalan, 1994: 147),

ancak *y* = *s* denkliği olur. Ters *y* > *s* olamaz: *y* ≠ *s*. Ancak fonetik olarak arkadan öne doğru

**ḡ* > (*d* > *c* >) *s* olabilir. Yani *udı-* değil, Başkurt ve Yakut lehçelerindeki gibi çağdaş

Türk lehçelerinde olan *s* > *h* değişmesi olacağından **ḡād-* fiil kökünden gelmiş olmalı.

Alçalan birincil ikiz ünlü (difong) ve *d* > *n* ayrıca *d/* > *r* ile **nāyr* > Moğ. *noyr* “uyku”,

diğer bir türetilmiş türevi Moğ. *yadar+san* “yorgun”, Tung.-Even *dér-ün* “yorgun”,

-*VmV* gerilme ile- Jap. *nemuri* “uyku”, bir tanıklama daha: *hārқан* “zayıf” < *ārған* <

³¹ Bu durumda “Khal. *hirin*, *hürün* ‘white’ < PT **ürün* > PA **obri*” etimolojisi doğru bir köken tasavvuru olmamıştır.

AT *ār-* “yorulmak”, Türkçede (*yorgun*) *argın* ikilemesinde geçer. Kayseri’de eskiden merkeze girişte mola verilip yorgunluk atılan bir semt adı *Argunçık*’tır. Özb. *oriqlamoq* [*āriqlāmoq*] “zayıflamak; genç Özbek kızların evlenmeden önce zayıflama rejimi başlatmaları bir gelenektir. Çünkü *küyev* “damat” temsili olarak evin önüne getirilen atın üzerine bindirilmiş gelini indirirken kucaklayıp evin bahçe kapısından geçirip içeri taşıyabilmelidir. Bu düğün ritüelinde damadın mahcup olmaması için gelin adayı olan kızın evlilik öncesinde zayıflaması gerekir.” Diğer görüşe göre AT **har-* “zayıflamak” // AKor. **para-* “zayıflamak, solgunlaşmak” (Choi, 2019: 141) ve Hlç. *har-qan* “yorgun, zayıf” < AT **(h)ār-* < PA **p’āra* (Starostin vd., 2003: 26) fakat Moğ. ve Jap. #n izah edilmeyeceğinden kabul edilemez.

hasul- “asılmak” (Tulu, 2013: 8) < *has-* “asmak” (Güzel, 2002: 98) < ET *as-* “bir yere takarak sarkıtmak” < AT **ās-* > Özb. *os-* [ās-], her ne kadar AA **p^hasi-* tasavvur edilse de sağlam bir etimoloji olmadığı aşıkârdır.

hätäk “etek” < ET *etek* “giysi eteği” (Doerfer, 1970: 39) ~ *hetek* “etek” (Kaya, 2020: 393) < **ētğäk* > Yak. *atax*, Özb. *etak*, Kırg. *étek*, Azr. *ətək*, Tat. *itäk*,

hâyä “evet” [*emet* < ET *yemet*], olumlama sözü” (Minorsky, 1940: 422) < *hây-* “söylemek” (Dolati, 2021: 36) -*ā* “kalıcı isim yapam zarf-fiil eki” ~ *hay-* “ayıtmak, söylemek” (Minorsky, 1940: 422) ~ *hây-* (Güzel, 2002: 101) ~ *hau-* “demek” (Ulutürk, 2017: 135) < *ha-* “söylemek, demek” (Akkuş ve Ahmedi, 2023: 46) < **hā-* < **ā-* > *āy-* > *hay-*, Kzk. *iyä*, Trkm. *hawa*, Kırg. *ooba*; Kor. *ye* < **iyä* < **eyä* < **hâyä* > Jap. *hayi*, muhtemel ki Türkiye’deki yerel ağızlarda geçen *heye* “var mı?” bu kelimenenin veritisi. Bir tanıklama daha: Hlç. *hüy-* “söylemek” (Ölmez, 1995: 18), Hlç. *hār* “der, söyler” -büzüşme- < **hayur* (Tulu, 2013b: 300),

haydinluk “aydınlık” bk. yukarı *hāy* (Kaya, 2020: 388),

haz “az” (Güzel, 2021: 163) ve *hāzcık* ~ *hāccuk* “azıcık” (Cemrasi, 2014: 23) ~ *hacuk* “azıcık” (Cemrasi, 2014: 43) ~ *hāz* “az” “az” (Ulutürk, 2017: 8) < AT **āz* “çok olmayan”, Özb. *oz* [āz] “az”, Mrkz. ağz. *hāz yan* “bazen” (Akkuş ve Ahmedi, 2023: 81),

heyve “ayva” -örneksemeyle- (Kaya, 2020: 392) < Far. *ābiyā* “ayva” < Far. *ābī* “sulu, suluca” < Far. *āb* “su”, -ünsüz yer değiştirmesiyle- DLT *awya*, -yine yer değiştirmesiyle- Gag. *havya*; Azr. *heyva*, *hikmāk* “ekmek” ~ *hekmāk* ~ *hikmek* “ekmek” (Kaya, 2020: 395) < ET *ētmāk* (Doerfer, 1970: 36) > Halç. ağz. *hitmāk* “ekmek”, E Uyg. *ötmek*, Krh. *epek*, Özb. *ekmoq*, Füyü-Kırg. *ipek*, Karm. *ötmek*, Şor. *itpek*, Bşk. *ikmek*, Krç.-Blk. *ētmek*,

hoğruluk “hırsızlık” (Güzel, 2021: 166) ~ *hoğri/hoğri/hoğru/högrü* “hırsız” (Ulutürk, 2017: 148) ~ *hoyruluk* “hırsızlık” (Işıklı, 2021: 231) < AT **ōgrug*, Krh. *oğrı* “hırsız, uğru” (DLT 126), Yak. *uor* “hırsızlık, öfke”, Hlç. *hoğurla-* “çalmak” (Ulutürk, 2017: 148), *hoğulluk* “hırsızlık” (Ulutürk, 2017: 142),

hot “od, ateş, sıcak, ısı” ~ *höt* (Dolati, 2021: 283), diğer bir tanık sözcük *hucāk* “ocak” (Doerfer, 1970: 36) < ET *ōtçak* > Trkm. *oocak*, Çuv. *vuçax* “ocağın iki ucundaki çukurlar”, Çuv.

çakan “bir nevi hasır otu” = Tat. *yiken* “hasır yapılan kovalak otu” (Ceylan, 1994: 147), *höl* “ıslak” < AT **ōl* (Doerfer, 1970: 41) > *h i^ɛl* “nemli” (Doerfer, 1974: 17), Özb. *hol* (Doerfer, 1977: 22), Yak. *uulaax*,

hör- “örmek” (Doerfer, 1970: 49) ~ *her(i)*- “örmek” ve Azr. *hör*- (Doerfer, 1974: 16) < AT **ōr*- > Trkm. *öör*-, Özb. *oʻr*-, Y Uyg. *ör*-; Moğ. *oroox* “sarmak”, gerilmeyle ET *egir*- “sarmak, çevirmek”, *hötelek* “korkak” (Cemrasi, 2014: 24) “ödlek, ürkek, yüreksiz” < AT *ōt* “ses; safra” > -t > s ünsüz değişmesi ve yükselen birincil ikiz ünlü- Yak. *üös*-, söz başında yuvarlaklaşmadan dolayı dudaklılaşma ve ŞAZ/LIR ö = a denkliği- Çuv. *vat*, Tat. *üt* “öd”, Kzk. *ötkaṣ* “safra kesesi, Özb. *oʻt* “safra kesesi” ; Amasya ağz. *öd* “yürekli”,

3.3.2. Birincil uzun-dar ünlüden önce “h” türemesi #*V> #h:

İstisna sayılan “i” önündeki #y’li Güney Oğuzca tesiri -*yirāk* “uzak”- sayılabilen (Doerfer, 1993: 286) durumun #h’li örnekleri birincil uzun ünlüden dolayı oluştuğunu gösterir. Halaççada #h’li iken diğer lehçelerde #ø değil, #y’lidir. Oğuzca ve Çuvaşçada #v iken Halaççada #h olur:

hâgâç “tahta” ~ *hagaç* (Doerfer, 1970: 30) ~ *hağaç* (Güzel, 2022: 104) ~ *hağaş* “ağaç” (Ulutürk, 2017: 133) ~ *haqaç* (Cemrasi, 1974: 3) < **i* “orman” + *ğaç* “ağaç”-küçültme eki- [artık p > ø olmuş] << AA **#pī* “ağaç” orçun s. 61. (Orçun, 2023: 61) > Özb. *yogʻoch* “tahta, kereste”, Çuv. *yivīs* “ağaç” (Ceylan, 1994: 148), Kzk. *ağaş*, Tuv. *ıyaş*; -AA #p >> Jap. #k- Jap. *ki* “ağaç”, *hağru* “ağrı” (Güzel, 2021: 163) < *hağrığ* < *ağrığ* < AT **iğ* “ağlama sesi” > *yığ* “acı ses” > Özb. *yigʻla*-,

hağru- “ağrımak” (Güzel, 2021: 163) ~ *hağrit*- “ağrırmak” (Kaya, 2020: 380) < *hağrı*- < *ağrı*- “acı çekmek” < AT **iğır*+ı-, Çuv. *ıra*-.

heglé heglé “ağlamaklı” = Far. *giryân giryân* (Cemrasi, 2014: 36) < AT **iğ* “ağlama sesi”, fiil kökteşi Hlç. *heglé*- “ağlamak” (Kaya, 2020: 391) ~ Hlç. *heklä*- “ağlamak” (Dolati, 2021: 281), bk. *hıgla*-, *herek*- “götürmek” (Kaya, 2020: 393) < *ér*- “ermek, ulaşmak, olgunlaşmak” < AT **iṛ*- “olmak” [cevheri/ek fiil],

hıṛ- “çıkarmak” ~ *hüṛ*- “çıkarmak” (Ulutürk, 2017: 144) < AT **hüṛ*- “delip çıkmak” kelime kökü yalnızca Halaççada bulunmaktadır (Tezcan, 2018: 240).

hiş “iş” < AT **iṣ* “ediş, çalışma” (Dolati, 2021: 282) < İT **iṣ*, Kor. *il* “iş, gün, çalışma, Güneş, meslek”, -gerilmeyle- Moğ. *ajil* “iş”; Çuv. *ěs* “iş”,

hıgla- “ağlamak” (Güzel, 2021: 165) ~ *hiğla*- “ağlamak” (Ulutürk, 2017: 140) ~ *heklä*- “ağlamak” < AT **iğ* “ağlama sesi” > Özb. *yigʻla*-, Kırg. *ıyla*-, Kzk. *jılaw*- ve Çuv. *śıvla*-, Hlç. *hıglat*- “ağlatmak” (Kaya, 2020: 394); Moğ. *uyla*- “ağlamak”, bk. *heglé*,

hiṛn “in, mağara” (Ölmez, 1995: 18) < AT **iṛ* > Yak. *iṛn*, Trkm. *hiṛn*, Azr. *hin*, Tuv. *üñgür*-, Türkçeden verinti- Moğ. *unur* (Starostin, 1991: 1501), -gerilme veya alçalan ikiz ünlü ile- Kırg. *iyin* ~ *ıyn*, Çuv. *yěně* -Çuv. *yini* “kın” gibi -bk. #y < #h, ön damaklılaşma (Ceylan,

- 1997: 166)- Azr. *hin* “kümes” ~ Özb. ağz. *hin* (Doerfer, 1974b: 4),
hı̄yr-ärt- “götürmek” (Dolati, 2021: 282) isim kökü = *fiil kökü *hı̄yr-* < AT **ēr-* “yetişmek” > ET *er-*
“olmak” > TT *i-* cevheri/ek fiili,
hı̄t- “çıkmak, (bitki) bitmek” < AT **t-* > Yak. *sit-* “itmek” > Dolg. *hit-*, GT *yét-* “gücü yetmek”,
hirāk ~ *hiraḳ* “uzak” (Akkuş ve Gökcan, 2023: 96) ~ *huraḳ* “uzak” (Kaya, 2020: 394) ~ *hirāḥ*
“uzak” (Ulutürk, 2017: 140) ~ *hurāḳ* “uzak” (Güzel, 2018: 126) < AT **ūr* “tabiat taklidi ses”
+*ḡa-* “yerinden oynatmak” -*k* “uzak”³² > Krh. *yıraḳ* “uzak”, Özb. *yiroq* “uzak”, Salar *yıraḥ*
“uzak” vb.
hisdi “ısı” < AT **īs* “ateşin verdiği ısı” < İT **īd* >> ET *iş* “duman, is kokusu” [Çuv. *āšā* “ılık”]
~ *yıd* “koku” ~ *ıd+ı-* “kokmak”, ET *ıssıḡ* “sıcak” (Doerfer, 1970, 42) < *isi-* “ısıtmak”, TT ağz.
isilik “hararet” ve *isot* “acı biber” < *ıssı ot*, Tuv. *izig* “sıcak”, Özb. *issiq* “sıcak”, Yak. *itii* <
**istig*, Trkm. *issi* “sıcak”, Hlç. *hissi* “sıcak” ~ *hissit-* “ısıtmak” ~ *hissi-* “ısınmak” (Ulutürk,
2017: 141) Hlç. *hıssı* “sıcak” (Dolati, 2021: 282),
hūuḥ “son” (Blažek, 2019: 222) < AT **ūḥ* (Blažek, 2019: 222) < İT **d^hūlḥ* “uç nokta” < AA **δūl^h*,
Çuv. *věḥ* “son”, verinti olarak Far. *d ūr* “uzak”, Kor. *kkeut* “son” < **hūl^h*,
hūḥe “yüce” (Cemrasi, 2014: 5) < AT **ūḥ* “son, bitim” > ET *uḥa* “sırt, arka; kuyruk sokumu, kış,
arka” > OT *yūḥe* “yüksek yer, tepe”, Trkm. *ūḥ*, Çuv. *věḥ* “uç” (-yalancı eşdeğer kelime- Çuv.
uḥā “anahtar”), -ḥ > ṣ > s > h ünsüz değişmesiyle- Yak. *uhuk* “uç”, Tat. *oḥ* “uç”, Başk. *oḥ*
“yüzey”, Azr. *uca* “yüce”.
hürgen- “(yüzünün regni) solmak” < AT **īrk-* “ürpermek” > ET *ürk-* “korkarak kaçmak”,
Hlç. *āḥluḳda yüzü hürgenmiṣti* = Far. Ez gürisnegi regngeṣ peride ṣod. “Açlıktan yüzünün
rengi solmuştu” (Cemresi, 2014, 34), Çağataycada ve Doğu Türkistan Uygur ağzında
Çağ. *hürk-* “ürkmek” (Bulut, 2023: 33).
3.3.2.1. Dar ünlüden önce söz başında h ünsüzünün türemesi:
hıḡıl- ~ *hıḡil-* “toplanmak” ~ *hıḡış-* “toplamak” (Ulutürk, 2017: 140) ~ *hiḡil-* “toplanmak”
(Dolati, 2021: 282), -gerilmeyle- ET *yıḡıl-* “küme yapmak, menetmek” < *yıl-* “geri durmak”,
halk etimolojisiyle *yıḡ-* kökü oluşturulmuştur. Kıpç. *yıwıl-* “yere serilmek” –Ebu Hayyan
(Kitabu’l- İdrak, 1312) < **ıl-*,
hidüklük “dürüstlük” (Cemrasi, 2014: 21) “iyilik” -e > i ünlü daralmasından sonra- < AT
**edḡük* “iyi” < İT **ed* “mal” >> ET *edḡü*,
hikkä “ak ciğer” (**ikke* < **ükke* < **üpke*) < AT **öpke* < AA **op’ekV* (Starostin, 2003: 27) < **op-* “ani
nefes olmak”, Jap. *hai* “ak ciğer”, Kor. *heopa* “ak ciğer”, Kıpç. *ophä* “öfke”, Çuv. *üpke* “ciğer”,
-p > b > w > y- Trkm. *öyken* “ciğer”, Özb. *o’pkä* “ak ciğer”, -yer değiştirmeyle- Şor. *ökpe* “öfke”,
hirāk ~ *huraḳ* - kök vokalindeki birincil uzun ünlüyü örnekseme ile gerilek şekilde uzunluk
ilk heceye taşıyarak varyantta ünlü yuvarlaklaşması ve söz başında kısalan uzun ünlü
sebebiyle heceyi dengelemek için söz başında ünsüz türemesi- (Akkuş ve Gökcan,
2023, 96) ve *hurāk* “uzak” (Güzel, 2021: 166) = ET *uza-ḳ* < AT **uda-* “uzamak” > Yak. *ıraah*,

Kırg. *ıraaq*, Özb. *yroq* “uzak”, Çuv. *ayak*, burada kök vokalinden sonraki d/ ünsüzü fonosemantik başkalaşmaya uğrayarak ET *adaq* “ayak” kelimesiyle bulaşmadan kaçınma olmuştur. Yoksa Çuv. *ura* “ayak” gibi burada da *ura(k)* olması beklenirdi. O zaman aynılaştır ve yanlış örtüşme olurdu. Dil bu dilemmadan (ikilemden) kaçınmıştır.

hişi- “istemek” (Minorsky, 1950: 89) ~ *hişe*- “istemek” (Kaya, 2020: 396) ~ *şä*- “istemek” (Güzel, 2023: 117) ~ *hişøe* - < *izle*- < **izde*-, ET *iz+de*- “izlemek” >> Halç. *hiş*- “istemek” -*hişörüm* “istiyorum” (Güzel, 2023: 95)-, Çuv. *iyt*- “sormak” ve *iytuw* “soru”, Yak. *ıyt*- “sormak” ve GT’de *ayıt*- “söylemek, konuşmak, demek”, Trkm. *isle*- “sormak”; Moğ.-Dagur *haso*- “istemek”, Moğ. *hasaku*- < **hask*-, -verinti- Toh. *yask*- ~ *yak*- “sormak, yalvarmak” (Wang, 1995: 26) erken dönem verintisi olarak İng. *to ask* “sormak”; TT *yakar*- < -işlek olmayan kök- **yak*- “şikayet etmek, yalvarmak” > ET *yağu*- “yaklaşmak” ve y = n denkliğiyle Moğ. *niga*- “el değdirmek” ~ *nigun* “yakın”, bk. Hlç. *hizle*-,

hizle (Kaya, 2020: 396) “izlemek” bk. Hlç. *hişi*-,

hül- “havlamak” (Ulutürk, 2017: 144) < AT **ül*- “ulumak” > Trkm. *uwla*- “havlamak” < AT **hül*± > *hürr* “havlama sesi” (Güzel, 2018: 125),

hür- “kazanmak, başarmak” (Kaya, 2020: 398), yine bri hapax fenomen örneği.

3.3.2.1.1. Büzüşme ses olayından sonra söz başında h ünsüzünün türemesi:

hağru- “ağrımak” (Güzel, 2021: 163) < *hağrı*- < *ağrı*- “acı çekmek” < AT **ığır*+ı- > ET *ağır* “hafifin zıttı; mec. değerli, pahalı”, Çuv. *ıra*-.

hār “der, söyler” -büzüşme- < -(U)r+ geniş zaman- **hay-ur*+ø (Tulu, 2013b: 300) < *hay*- “demek” Tulu, 2013b: 299) > Azr.-DK *ay*- “söylemek”,

3.4. Geniş ünlüden önce “h” ünsüzü türemesi *#V > #h:

hafhir-, *hafhur*-, *hafkur*- “afkurmak, havlamak” (Ulutürk, 2017: 133),

hāk- “(ekin) ekmek” (Güzel, 2023: 103), ET *ek*- “ekmek”, Yak. *ih*- “ekmek”, Çuv. *ăl ak*- “ekin ekmek”,

hâqā “arka” (Doerfer, 1970: 43) ~ *hağa/hāğa* “arka” (Ulutürk, 2017: 133) ~ *hart* “arka” (Akkuş ve Gökcan, 2023: 96) ~ *hārt* “art” (Ulutürk, 2017: 8) << * *hâqā* < * *hârqā* < ET *arka* “sırt” < **artğa*³² >> Yak. *arga*, Fū-yu Kırg. *arğa*; Moğ. *aru*, Tung.-Evenki *irgi* “kuyruk”; *hayalāy* < *hāyalāy* “geri, arkasına” (Tulu, 2013b: 208),

harra “bıçkı” Hlç. Talhab ve Zizgan ağz. -örnekseme- < Hlç. *arra* (Doerfer, 1974b: 2). Far. *d(a)hrē* “ucu kıvrık budama bıçağı” > TT *tahra*, And. ağz. *dehre* ~ *derhe*.

haş- “aşmak” (Kaya, 2020: 387) < **aç*- > Çuv. *uś*- “aşmak, geçmek”,

havuç “avuç” (Tulu, 2013: 8) ~ (Cemrasi, 2014: 43) -*haduç* şekli beklenirdi; demek ki bu örnekte daha sonra yani Eski Türkçe döneminden sonra örnekseme olmuş. Eskiçil bir h ünsüzü değildir; ET *adut*, Kıpç. *awuc*; Trkm. *owuç*, Özb. *hovuch* [hāvuç],

³² Hlç. *hıraq* “uzak” < AT*(h)ıra < AA *p’ira (Starostin vd., 2003: 26) yeniden yapılandırmasına iştirak etmiyorum. O zaman sonraki şekillerde ikinci hecedeki ikincil uzun ünlü açıklanamaz.

hayaz “açık gökyüzü, ayaz” < AT **aŋaŋ* (Starostin, 2003: 27) ~ *dʰaŋaŋ* < İT < **ṣaŋaŋ*³³ > Moğ. *öövöl* “ayaz”, Kor. *seoli* “ayaz”, -dh > h > k- Jap. *koori* “ayaz”.

hayır- “yapmak, hazırlamak” < ? (Ulutürk, 2017: 137),

häylä “elek” < AT **ēlge* < (Starostin, 2003: 27) < İT **pēlʰge*, Azr. *ələk* “elek”, Özb. *elaq*, Kırg. *әлек* [älek] < Kıpç. *elak*; Jap. *furui* “süzgeç”,

həps- “kazanmak” < AT **ebs*- < AA **eba* > A Jap. **əpū*- (Starostin, 2003: 27, 37),

herek- “toplamak” = Far. *berdāšten* (Cemresi, 2014), bu sözcük de hapaxen olduğundan karşılaştırması yapılamamıştır.

herin “şöhret” (Güzel, 2021: 14), hapax fenomen “tek örneği olan gösterge” olduğundan Halaççaya mahsus Arguca bir kelime olmalıdır. Mukayesesi yapılamadı.

hoqlağ “yay, kavis” < AT **ok* < AA **ōk* (Starostin vd., 2003: 27), T *oklava* < EAT *oklağ* ~ *oklağac*, Özb. *oʻqlogʻi* “merdane”, Azr. *oxlov* “oklava”,

hoqu- “okumak” (Dolati, 2021: 283) *hoqtı*- “okumak” ~ (Kaya, 2020: 396) ~ *hoḡi*- “okumak” ~ *hoḡu*- “okumak, ötmek” (Ulutürk, 2017: 142), ET *oqtı*- “çağırarak” < **ok*+ı- “okun yeleğine doğru boyun kısmında atılan çentikleri okuyarak ifade edilen sayı kadar asker gönderme mesajını anlamak”, -bitig *oqtı*- ‘kitap okumak’-, Trkm. *oqa*-, Özb. *oʻqi*-, Kzk. *oqtı*-, Tat. *uqtı*-, anlamı daha sonra yazıyı seslendirmek şekline evrildiğinden Sibirya Türk lehçeleriyle ortak bir fiil değildir.

hotur- “oturmak”, ET *oltur*- > Tuv. *olur*-, Yak. *olor*-, Kzk. *otir*-, Hak. *odir*-, Salur *ohtir*- (Starostin, 1991: 105) ~ Hlç. *hótür*- (Minorsky, 1940: 425), Çuv. *lar*- < **ilar*- < **olur*- (Ceylan, 1997: 1178), Fū-Yu Kırg. *odır*-, Şor. *odur*-, Kar. *oltur*-,

hökürt- “inleye inleye ağlamak”, Oğz. *ögür* “bağırarak ağlamak” (DK), TT *hüngür hüngür* “hıçkırık sesi”, *hüngürtü*: Nah! İşte size bir ‘Gece Hüngürtüsü’ yazdım. – Ahmed Rasim, (Şehir Mektupları, 1898), “Salon kapısının arkasından bir *hüngürtü* işitildi.” – Hüseyin Rahmi Gürpınar, (Tutuşmuş Gönüller, Osmanlıca baskısı 1926).

3.5. Ünsüz değişmesi

3.5.1. s > h:

Erken (karanlık) dönemde (*Jí Jiù Piān*’in 急就篇³⁴ yazıldığı MÖ 48 ile Eski Halaççanın ayrıldığı MS 420 yani AT döneminde) koşutluk gösterdiği için *p*- > **h*- > **ṣ*- değişimi de olasıdır: *p*- > **h*- değişimi en geç MÖ II. asrın sonunda tamamlanmış olması gerekir (Orçun, 2023: 354).³⁵ **ṣ*- ünsüzü değişimlerinin kronolojik sırası şöyledir:

- PT **#d*, **#*- > #S Tü. **#ṣ*. En geç MÖ I. yüzyılda tamamlanmıştır.
- PT **#k* (> **#x*) > #S Tü. **#ṣ*. En geç MÖ I. yüzyılda tamamlanmıştır.
- PT **#p* > **#h* > #S Tü. **#ṣ*. En geç MÖ I. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmıştır.

³³ Bu durumda AT *(i)āg- < AA *iāga (Starostin vd., 2003: 27) kökeni tahayyül edilemez.

Sıralı kural gereği Türk dilinde söz başında şu eskicil ünsüz değişimleri olur:

A. Karanlık dönem,

1.1. *p >> *s, [s < h < p^h < p],

1.2. *ð >> *s, [s < c < d < c > j],

1.3. *k >> *s, [s < h < < ħ < k],

1.4. *l² >> s, [s < ş < ç < l¹ < l² > r² > z > s].

B. Eski Türkçeden Orta Türkçesye geçiş dönemi,

2.0. ş > s, [DLT'te tespit edildiğine göre XI. asır ve öncesinde olmuş olmalı.],

C. Yeni Türkçeden Çağdaş Türk lehçelerinin başlangıç dönemi,

3.0. ç > ş [Bu ünsüz değişimi Yeni Türkçe devrinde yazı dili olmayan Kıpçakçada olmuş olmalı].

Önce p > f > h, sonra s < h > g > k ünsüz değişmesi olduğu anlaşılmaktadır. Örnek: Hlç. *hun* ~ *hün* “un” < AT **hiün* “un” -Çin. *fēn* “un” sonra Han döneminde **pun*, -y = s denkliğiyle- Çağ. *yun* “un” (Orçun, 2013: 327)-, Çuv. *şān+āk* “un”; Tung.-Evenki *hunġē*, Kor. *giul* “un, pudra” ~ Kor. *pun* “un”, Jap. *kona* “un”.

hünükcü “çıkık uzmanı” = Far. (متخصص در رفتگی) [mütehaşış-ı derreftegi] (Cemrasi, 2014:

23) “sınıkcı” < AT **sīn*- “kırılmak” -ses yarılması sonucu iki ünlü arasına ünsüz türemesiyle gerilme sonucu- TT *sığın*- “küçülerek içine girmek”- > Trkm. *sīnuk* “kırık”,

hırçga- “sesli gülmek”, Hlç. *hurçakla*- “kaba saba gülmek, eşek gibi gülmek” (Orçun, 2013: 282),

GT *sırt*- “gülümsemek, dişlerini göstererek gülümsemek” < **sıyrıt*- < ET *sıdır*- “(derisini) sıyırmak”, -y = s denkliği ile- Tat. *avız yır*- “manasız yere gülmek” (Orçun, 2013: 282),

3.5.2. v > h:

havgur “eşeğin ya da köpeğin çıkardığı ses” (Kaya, 2020: 388) < *hav* < Oğuz *vaf vaf* “köpek sesi, ulumak”, Örnek: *Karanı açşam olanda vaf vaf* üren (DK) “Akşamleyin karanlık olduğunda hav hav diyerek uluyan köpek”,

3.5.3. y > h:

hende “yine, yeniden” (Kaya, 1920: 392) ~ *händä* “yine” (Güzel, 2018: 127) < **yan*- “hata etmek, dönmek” > TT *yana* > TT *yine*, Kzk. *jäne* “ve”.

3.5.4. ğ [‘] “ayın ünsüzü” > #h: -örneksemeyle-

Türkiye Türkçesinde söz sonunda türediği gibi Halaç Türkçesinde de söz başında türer. TT'de Arapçadan alınan kelimelerin sonunda -*talih* < *ṭālī* “yükselen yıldız, şans” ve *tamah* < *ṭama* “göz kayma, aç gözlülük” gibi - olduğu gibi burada söz başında ünsüz değişmesi olur:

³⁴ Han hanedanı bilgini Shi You tarafından MÖ 40 civarında derlenen bir Çince karakter astarıdır (işaretlerdir). Bir abecedarium'a (sırayla listelenen bir alfabenin harflerinden oluşan bir yazıt) benzer şekilde, karakter köküne göre kategorize edilmiş ve kafiyeli satırlarda kısaca açıklanan bir dizi ortografik (yazıya geçiş sistemi olan) kelime listesini içerir.

hakik < Ar. *akik* “yarık, değerli taş”.

3.5.5. *ġ > #h:

hottuz “otuz” (30) ve Özb. *o'ttiz* < AT **ōtir*² < AA **ġtil*² > Çuv. *vătăr*; İT **ōt+il*² < **ōt+* (X)çokluk eki> Yak. *otut*, -büzülmeyle- Moğ. *guç* < **ġülç* < **ġil*² < AA **ġtil*² > **ġil*² “üç” (3) > Tung.-Evenki *ōil+an* “üç on: otuz” (3 X 10 = 30), Kor. **ōil* > **ōilç* > **ōōse+* -ek yığılmasıyla- (*u*)l + *eon* “üç on: otuz” (3 X 10 = 30) > *seuleon*, **ōōsō* “üç”+(*a*)n “çokluk eki”+ *juu* “on” > Jap. 三十 *san+juu*.

3.5.6. k > h:

hādri “ayrı” (Dolati, 2021: 39), *hadru* “ayrı” (Güzel, 2021: 162) ve *handrun-* “(+DAn) çekilmek” -yolda *handrundu* “Far. *ez rāh cūdā şod*/yoldan çekildi”- (Cemrasi, 2014: 29) “ayrılmak, uzaklaşmak” ~ *haduru* “ayrı” (Cemrasi, 1974: 3), ET *adruk*, **ad-* “fark etmek; ikiye ayırıp karşılaştırmak”, Yak. *atın* “ayrı”, Çuv. *ārasna* ~ *rasna* “ayrı” ancak Çuv. *uyār-* GT'den alınma olmalı. İlâveten k > x > h ünsüz değişmesi de düşünülmektedir: Hlç. *xodir-* “ayrımak” ~ Hlç. *had(ı)r-* “ayrımak” (Ulutürk, 2017) < AT **kotar-* “yırtmak, kırmak, koparmak” (Starostin, 1991: 735), Kıpç. *kotar-* “bir işi tamamlamak” < ET *kutur-* “kaptan kaba dökmek” ise yalancı eşdeğer kelimedir. Diğer tahmin de şöyledir: AT **padā-* “ayrımak” > Karluk grubu *hadXr-*, Krh. *hadur-* “ayrımak” ve Çağ. *hadır-* “ayrımak”, aynı zamanda AA **p'adA* (Starostin vd., 2003, 26) tasavvuru da olsa AT **kotar-* (Starostin, 1991: 735) ile çalışmaktadır ve #k > #x izah edilmeyeceği için kabul edilmez.

hāam “kurnazlık” (Doerfer, 1974: 17) < AT **kām* “büyü” > ET *kam* “bilgin, şaman, büyücü”, *kam+a-* “körelmek” -ş- “kamaşmak, göz kamaşması” sonradan dış için de kullanılmıştır. *hā'r* “kar” (Tezcan, 2009: 238) < AT **kār* “ar, temiz, beyaz” < İT *kiār* >> -söz başında ünsüz türemesi ile- Yak. *xaar*; Trkm. *gaar*; Özb. *qor* [kār]; Proto-Moğ. *karig*,

hartan “nereden” -*hartan k'ülmişäj* “nereden gelmişsin?”- (Minorsky, 1940: 422) < **qaradan* < **qayerden*,

hādri “ayrı” (Dolati, 2021: 39), *hadru* “ayrı” (Güzel, 2021: 162), ET *adruk*, *xodir-* “ayrımak” < AT **kotar-* “yırtmak, kırmak, koparmak” (Starostin, 1991: 735), Kıpç. *kotar-* “bir işi tamamlamak” < ET *kutur-* “kaptan kaba dökmek” ise yalancı eşdeğer kelimedir. Ancak **ad-* “fark etmek; ikiye ayırıp karşılaştırmak” şekliyle de düşünülebilir. Çünkü Yak. *atın* “ayrı”, Çuv. *ārasna* ~ *rasna* “ayrı” şekilleri var.

hāga “arka, geri” (Doerfer, 1977: 29) ve (Güzel, 2021: 163) -yönelme ekinin kategori değiştirerek yapım eki olmasıyla- *hā+ga* < AT **kā* “art”. Halaççaya mahsus ve karşılığı olmayan kelime (hapaks),

³⁵ Burada sıralı kural gereği önce s > h sonra Başkurt ve Yakut Türk lehçelerinde olduğu üzere sonra h > s ünsüz değişmesi olması gerektiğinin hatırlatılması yerinde olur. Tersî yani h > s, s > h alsaydı bütün s'lerin /h/ olacağından dolayı artık /s/ ünsüzü olamayacaktı. Yine dudak dili olma özelliğini ön plana alarak sıralı kural gereği dizi yeniden düzenlendi.

Halaç ~ Xeleç ~ Helec “Argu boyunun torunları” (Güzel, 2002: 101) ~ Arkaik İran lehçesi Baktriancada *Xalaso* “Halaç” ve çokluk şekli *Xalasovo* “Halaçlar” (Sims-Williams, 2007: 277) “7. asırda Afganistan’daki yerel hükümdarlarla evlendirilen Halaç prensesleri” (Tezcan, 2018: 244) < **kal*¹ < **kāl*² “evlat; vücudun sağ ve sol kısmı veya alt -karın- ve üst -kol- kısmı” > **kalluk*

> *Karluk ~ Qarluq*, Hlç. *kāl* “çocuk” kökünden gelir. Ancak Hlç. *kār* “kar” (< AT **kār* “ar, temiz, beyaz” < İT *kiār*>> -söz başında ünsüz türemesi ile- Yak. *xaar*, Trkm. *gaar*, Özb. *qor* [kār]; A Moğ. *karig*) kökünden getirilmesi olsa olsa halk etimolojisi olabilir. Ayrıca k >> y ünsüz değişmesi ile Çuv. *yur* < *yar* < **iar* < **ār* < **hār* < **kār* (Ceylan, 1997: 27), *Karluk* > *Halaç* > *Xarluç* > *Khulas*, İslam öncesi *hols* < *holat* ai (Minorsky, 1940: 427) önermeleri var.

hannä “anne” ~ *ōna* < *kān* “han” + *āna* “anne” (Minorsky, 1940: 23) > Özb. *ona* [ānā] “çocukları evlilik yaşına gelmiş orta yaştaki anne” ~ *oya* [āyā] “henüz çocukları ergen olmamış genç yaştaki anne”, Adana ağz. *haminne*,

hara “nere, nereye” < *ka* “ne” + *ar-* “ayırma” -a “kalıcı isim yapan zarf-fiil eki” ~ Hlç. *haralan-* “aralanmak” (Kaya, 2020: 150) “(+DAn) ayrılmak” < *ara* “mesafa” < **ar-* “ayırma”, Yak. *xanna*, Çuv. *āçma* [išta] < *hišta* < *kıştan* (Ceylan, 1997: 26) << **kaysidan* < **kañusidan*, GT *kaysidan* “nereden”, Mani diyalekti *kanu* “hani” < E Uyg. *kañu* > Buda diyalekti *kayu*,

harçin “çanta” (Işıklı, 2021: 231) < Moğ. *horçin* ~ *harçin* “önceleri maliye işlerinden sorumlu olup sonda XVII. asrın başında Moğollardan ayrılıp doğuya giden bir kolun tamgalarının kilim desenlerine işlenmesi, bir çeşit çanta deseni” < **kor*²çin < **kol*² “kol” +çin “sol tarafta buluna, doğudaki, gerçek, hakiki”. Özb. çin “hakikat, gerçek, samimiyet, derinden gelen duygu”.

hazğan “kazan” < ET *kazğan* < AT *kāzgan* (Ulutürk, 2017, 138),

ho- “koymak”, ET *kōd-* (Ulutürk, 2017, 148),

hün- ~ *hin-* “(ata) binmek” (Minorsky, 1940: 421) ve *hün-* “(üste/ortaya) çıkmak” (Cemresi, 2014: 29) ~ *hin-* “inmek” ? (Kaya, 2020: 395) ~ *hün-* “çıkmak” (Kaya, 2020: 398) ~ *hin-* “çıkmak, dışarı çıkmak, binmek” ~ *hū-* (Ulutürk, 2017: 8) ~ Hlç. *hi-* “(üstüne) çıkmak” (Kaya, 2020: 394) < AT **hū-* < İT **kē*[±] “I. içeri nüfuz etmek, arkaya doğru genişletmek; II. arka” [kē:+ru > - alçalan ikiz ünlü (diftoğ)-keygeru “geri” ve {+gArU} eki bu ikincil kelimeden oluşmuştur. Ayrıca *ki-t-* “geri gitmek” anlamındadır] < **kē-η*[±] “I. aşağı inmek, yatmak, yatay olmak; II. geniş” > **hen+le-k* akıcı ünsüz (sonant) benzeşmesi *nl* > *nd* ile *hendek* “geçmeye engel olan çukur (Karaağaç, 2008: 365); enlemesine kazılan geniş kanal” *h* > *k kan-* “kazmak” fiil köküyle de Farsçaya bir verintidir. Burada at düşük bir pozisyona, binici de yüksek bir konuma gelir. Genel Türkçede *#k* > *h* > *∅* olmuş ancak eylemin yönü aynı olsa da in- ve bin- şeklinde zıt anlam oluşmuştur: *ké:η* -> *øin-*. Diğer lehçelerin çoğunda *tüs-* < *tüş-* < **tüş-* > *düş-* “binekten inmek” kullanılır. Ata yüksek bir yere çıkılıp sol taraftan binilir. Çünkü tigin heykellerinde olduğu gibi kaftanın sol tarafı

üste gelecek şekilde kılıçlanır yani düğmelenir veya arkaya dolandırılarak sarılır ve sağ kol üstte tutulur. Çünkü *sol* “ters” demektir. Gerçek anlamını Halaçlar korurken biz yukarıdan aşağı inmek şeklinde düşünmüşüz. Aslında ikisi de aynı yöndedir. Bk. Moğ. *solı*- “bozmak, ters çevirmek” ve Türkçe *sa-* “itibar etmek, düşünmek” sözcüğünden Kıpç. *saw* < *sağ* “muteber, esenlik; sağ el”. Özb. *o'ng* “sağ el” < **on-ıg* “onanmış olan şey” < ET *on-* “iyileşmek, esenlikte olmak” < **ün(a)-* > ET *una-* “razı olmak, beğenmek, tercih etmek” > TT onamak. Alp kişi düşman karşısından baş eğmez, diz çökmez; dost karşısında ise sağ elini sol göğsünün üzerine koyar. Türk eri el-pençe divan durmaz. Alperen duruşu vardır. Türk devlet adamlarında alperen duruşu görülmektedir. Bu Mustafa Kemal Atatürk'te belirginleşmiştir. Bilge Kağan ve Költigin yazıtında 7 defa *tizligig sökür-* **𐰇𐰆𐰏𐰤 : 𐰇𐰆𐰏𐰤𐰠𐰤** şeklinde sıralı söz dizimi tezatlı şekilde deyim içerisinde geçer: *Başlıgıg yüküntür- tizligig sökür-* “baş eğdirip diz çöktürmek”: Diz çöküşün ikonografik görüntüsü Köktürk işaretinde bükük diz şeklindedir ve *ti-* “eğmek, bükmek” demektir: **h** “Runik ince /t/ ünsüzü”.

Yine bir İltutmuş *Tiginin*'in (prensinin) ata binmesi tamgada ve gümüş bir parada şöyle gösterilmektedir (Esin, : 196, 183):

Sonuç

Halaç yurduna küresel açıdan bakıldığında coğrafi olarak merkezi bir konumda olduğu anlaşılır.

Halaçça Çin'in kuzeybatısındaki Gansu eyaletinde konuşulan son periferik Salar Türkçesine benzeyip pek çok eski devir Türk dili ve orta devir Türk dili unsuru içererek Karlukların zamanında olduğu gibi ortak özellikleri korumasına rağmen Hindistan'da varlıklarını koruyamamış ve geldikleri İran'da geniş ölçüde dillerinin Farsçalaştırılmasına engel olamamışlardır. 1970'li yıllardan sonra konuşuru giderek azalmaktadır. Halaçça, Argu

adı verilen eski bir Türk lehçesinden gelmektedir. 11. yüzyıl Türk sözlükbilimcisi Kaşgarlı Mahmud, Argucaya ait çoğunlukla modern Halaç diliyle uyumlu yazılı örneklerini veren ilk kişiydi. Halaççayı yeniden keşfeden Gerhard Doerfer, bu eskicil Türk lehçesinin Ortak Türkçeden ayrılan ilk üyesi olduğunu kanıtlamıştır.

Çuvaşça ve Yakutça gibi eskicil dil özelliklerine sahip olan Halaçça, ağızlarıyla beraber yok olma tehlikesi içinde olan diller arasında yer almaktadır. Türk dili ve Altayistik çalışmalarında son derece önemli fonetik özelliklere sahiptir. Bunlardan biri, belki en önemlisi de söz başında üç bin yıllık süreçte kökeni takip edilebilen “h” ünsüzüdür. Dolayısıyla Türk dilinin yaşı meselesinde çok önemli dilsel ses değerlerine sahiptir. Yukarıda bu seslere dikkat edilerek tanıklamalar tahlil edildi.

Alınma kelimeler hariç söz başında “h” ünsüzü bulunduran 5 durum aşağıda birer örneklemeyle gösterildiği gibi tespit edildi:

- 1- $p^h > h$ ünsüz değişimi: Tıpkı (*değil* < **täg+ol*) gibi *hâvol* “iyi, güzel” < **p^hädgü+bol* “iyi ol”.
- 2- $\#*\delta > \#h$ ünsüz değişimi: *hissi* ~ *histi* ~ *hissi* “sıcak” < AT **d^hiṭdi* “ısıt” < AA **ḍiṭi-g* < ET *isig*.
- 3- Birincil uzun ünlüden dolayı ünsüz türemesi: *hāyā* “evet, olumlama sözü” < *hāy*- “söylemek”.
- 4- Ünlüden önce söz başında ünsüz türemesi: *hirāk* ~ *hurāk* ~ *hurāk* “uzak” < AT **uda*- “uzamak”.
- 5- Ünsüz değişimi: *hünükçü* “sınıklı” < **sīn*- “kırmak”, *hār* “kar” < AT **kār* “ar, temiz, ak”.

Tanıklamada -türetilmiş şekilleri hariç-100’ün üzerinde söz varlığı tespit edildi. Muhakkak gözden kaçan olmuştur ama diğer lehçelere göre az verili bir dil olduğundan sayı yeterli kanaat oluşturmaktadır. Kısacası Halaç Türkçesindeki bütün söz başındaki “h” ünsüzü sadece “p” ünsüzünden gelmez. Altayistğin sıralı kural kaidesine göre -geçmişten günümüze, sözcüğün başından sonuna doğru olacak şekilde hem art zamanlı hem de eş zamanlı olarak- yukarıdaki sonuç elde edilmiştir.

İran’daki Türk dil toplulukları arasında Halaç Türkçesinin çok az prestiji olduğundan dolayı bu kadim Türk lehçesi yok olma tehlikesi durumuyla karşı karşıyadır. Halaç Türkçesi konuşurları kültürel olarak asimile olmuştur. Bu türk boyu mensupları kendilerini yabancı bir ana dil konuşan İranlılar olarak tanımlamaktadırlar. Azerbaycanlıların aksine, Halaçlar Farsçayı Türk (yabancı) aksanı olmadan konuşurlar. Bu durum onların Fars dili ve kültürüne adepte olmalarını hızlandırmaktadır. Bazı mıntıklarda Türk ve Fars kültürleri, gerçek ve benimsenmiş geleneklerin birleştiği bir tür senteze uğramaktadır. Örneğin, Halaçlar arasında kadın aile üyeleriyle Fars erkekleri arasındaki evlilikler, Halaçlar arasında hoş karşılanır olmuştur. Azınlık olarak Halaçlar, yabancı bir aksan olmaksızın rahatça Farsça konuşurlar. Halaçlar kültürel olarak asimile olmuşlardır. Halaçlar, folklor ve geleneklerini artık koruyamamaktadır. Özellikle kültürel olarak asimile olmuş ve ana dilleri bugün yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan Halaçların Türkçesi dil ölümü tehlikesiyle yüz

yüze gelmiştir. Ak Hun ardılı olan Halaçlar kadim Türk dilinin bir yadigârıdır. Az da olsa bir kısım Halaçlar Farsçayla karışık bir dil konuşmaktadırlar. Farsçadan yoğun şekilde etkilenen Halaç Türkçesinin dil ölümü gerçekleşmeden derleme çalışmalarının hızlandırılarak yazılı metnlerinin oluşturulup hemen hemen eksiksiz bir söz dağarcığının yazılması gerekmektedir. Arguların ahfadı Halaçların Türkçesi Ana Türkçenin temel özelliklerini ve Eski Uygur Türkçesi Mani (n lehçesi) özelliği taşıdığından dolayı daha derin fonetik tahliller gerektirmektedir. Bu irdelemeler ise ancak Altayistik yöntemlerle kökene inilerek yapılabilir. İlk Türkçede ise kelime başında bir /*#h/ foneminin bulunduğu şüphe yoktur; bu fonem Halaç Türkçesinde sistemli olarak, diğer modern dillerde ise ara sıra korunmuştur ve Eski Türkçede de yansımalarını bırakmıştır. Yukarıdaki bildiride ise bu arkaik /*#h/ foneminin beş ayrı kökeni üzerinde detaylı örneklemelerle Altayistik karşılaştırmalar yapılarak yeni tespitler yapılmıştır.

Kaynakça

- Abdurrahman, V. (1997). *Divanu Lugati't Türk'teki Türk illerinin çağdaş Çin kaynakları ile mukayesesi ve değerlendirilmesi* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Adilov, M. (2019). Kazakça deyimlerde korunan bazı Moğolca kelimeler üzerine. *Türkbilig*, 38, 119- 142.
- Akkuş, M. (2021). Halaç Türkçesi ağızlarının algoritmik uzaklığı: Levenshtein uzaklık algoritması tabanlı bir çözümleme. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 247-267.
- Akkuş, M. ve Ahmedî: (2023). The sentral dialect of Khalaj. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 13(23), 39-82.
- Akkuş, M. ve Gökcan, İ. (2023). Halaç Türkçesinin Ağızları ile Güney Azerbaycan Türkçesinin Kum (Couzeh) ağızı arasındaki sözlüksel uzaklık: Levenshtein ve dijkstra algoritmaları amalgamı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Güz 56, 71-99.
- Alram, M and Lo Muzio, C. (2006). A new type of The Khalaj? *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 5, 133-139.
- Ataniyazov: (1999). Türkmen boylarının geçmişi, yayılışı, bugünkü durumu ve geleceği. *Bilgi, Yaz* 10, 1-32.
- Başar, U. (2016). Yok olma tehlikesi karşısında Halaç Türkçesi ve Ali Asgar Cemrâsî'nin çalışmaları. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 5(8), 67-78.
- Bayburtoğlu, H. (2019). *Orta Çağ'da Toharistan bölgesinde Halaçlar* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı.
- Bayburtluoğlu, H. ve Tezcan, M. (2019). Halaçların menşei. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi - TEKE*, 8(1), 632-654.
- Besli, E. (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi* [Yayınlanmamış doktora

- tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı.
- Blažek, V. (2019). *Altaic languages*. Masaryk University Press.
- Booij, G. (2007). *The Grammar of words an introduction to linguistic morphology*. (2nd ed., first edition published 2005). Oxford University Press.
- Bosnalı: (2010). Halaççanın yitim ve değişim sürecine tasarlama kipleri açısından bir bakış. *Bilig, Bahar* 53, 67-88.
- Bosnalı: (2012). Dil edinimi açısından Halaççanın konumu. *Karadeniz Araştırmaları*, 32, 45-67.
- Bosnalı: (2016). The Khalaj people and their language. *Tehlikedeki Türk dilleri II: Örnek çalışmalar*, 2, 271-292. (ed. S. Eker ve Ü. Ç. Şavk). Astana-Kazakistan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Üniversitesi Uluslararası Türk Akademisi.
- Bosworth, C. E. (1978). Khaladj. 1. History. *EP², IV*, 917-18.
- Buhârî: S. E. (1881). *Luğat-ı Çağatay ve Türki²-yi Oşmâni²*. Mihran Matbaası.
- Bulut, M. (2023). Çağatay Türkçesinden Yeni Uygur Türkçesine geçişte fonetik özellikler bakımından Miftahu'l-Cinan örneği. *IJVUTS*, 5(9), 19-39.
- Cemrasi, A. A. (1974). Pîramûn-ı Zebân-ı Türki-yi Halicî "Halaç Türkçesi Hakkında". <http://salariyan.arzublog.com/post/68635>.
- Cemrasi, A. A. (2011). Xələc Türkləriçə küdən mərasımı və qədim Türk inənləriniyn hizi. *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Türkiye, 1, 197-208.
- Cemrasi, A. A. (2014). *Halaç dili grameri*. Tahran.
- Ceylan, E. (1994). Türkçe y ~ ø, Halaçça h-, Çuvaşça ś-, y-, v- üzerine. *Türk Dilleri*, 4, 145-558.
- Choi, H.-W. (2019). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın karşılaştırmalı ses ve biçim bilgisi*, Türk Dil Kurumu yayınları.
- Çelikbay, A. (2011). Çağdaş Türk lehçelerinde bir tekrar fiili yapma eki: -gıla- / -kıla. *Türkbilig*, 21, 73- 86.
- Dankoff, R. ve J. Kelly (1982-1985). *Maḥmūd al-Kāšyarī. Compendium of the Turkic dialects (Diwān Luyāt at-Turk). I-III, (Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII)*, Duxbury.
- Darke, H. (1968). *Hāce nizāmü'l-mülk siyerül-mülk (siyasetname)*. Tahran. Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede fiiller*, Umuttepe Yayınları.
- Doerfer, G (1997). *Khalaj materials*. Curzon.
- Doerfer, G. (1970). Halaçça, Orta İran'da arkaik bir Türk dili. Çeviren S. Tezcan. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 34(133), 17-58.
- Doerfer, G. and Tezcan: (1971). Khalaj materials. *Uralic and Altaic series*, (115), Mouton & Co., The Hauge, The Netherlands.

- Doerfer, G. (1974a). Eine Seltsame Alttürkisch-Chaladsch Parallele. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 21-22 (1973-1974), 13-24.
- Doerfer, G. (1974b). Eski Türkçe ile Halaçça arasında şaşırtıcı bir koşutluk. Çeviren S. Tezcan. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 21-22 (1973-1974), 1-12.
- Doerfer, G. (1977). Khalaj and Its relation to the other Turkic languages. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 25, 17-32.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch*. (Turcologica 4), Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1993). Halaçça h-'nin diğer Türk dillerindeki karşılığı üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 285-288.
- Doerfer, G. (1998). Turkic Languages of Iran. *The Turkic Languages*. (ed. L. Johanson and É. Á. Csató), 16, 272-282.
- Doerfer, G. ve Tezcan: (1980). *Wörterbuch des Chaladsch, (Dialekt von Xarrah)*. Akadémiai Kiadó.
- Doerfer, G. (2012). Sekiz Halaçça atasözü. Çeviren Sulatan Tulu. *Tehlikedeki Diller Dergisi JofEL*, Kış, 25-32.
- Doğan, A. B. (2021). Eski Türkçeden günümüze seş- ve çöz- fiilleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Güz 52, 95-131.
- Dolati, M. D. (2021). *Halaç Türkçesi (Merkezi İli Ağızları)*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Dolati, M. D. (2021). İran Türk lehçeleri üzerine bir bibliyografya denemesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5(1), 204-228.
- Erdal, M. (2018). Prof. Dr. Semih Tezcan'ın genel Türkoloji çalışmaları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, B(28), 255-259.
- Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fîl Birleşmeleri*. TürkKültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gülsevin, G. (1986). Türk dilinde kelime başı ünsüzü üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 35, 173-200.
- Gülsevin, G. (2001). Türkiye Türkçesi ağızlarında #h sesi üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 49, 129-146.
- Gülsevin, G. (2008). Kaşgarlı Mahmut'un Verdiği Bilgilere Göre Arguca Eski Halaçça Olabilir mi? *Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Sempozyumu Bildiri Metinleri*. Rize Üniversitesi yayınları, 286-284.
- Gülsevin, G. (2016). Eski Türk yazıtlarında kelime başında /h-/ sesi gösterilmiş miydi? *Türk Dünyası*, 42, 127-136.
- Güzel, H. (2018). Ali Asgar Cemrasi ve Halaç Edebiyatı. *Türkbilig*, 36, 121-128.

- Güzel, H. (2021). *Dil ilişkileri bağlamında Halaçça*. Danışmanı E. Yılmaz, [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı.
- Güzel, H. (2022). Kültürel süreklilik bağlamında elektronik kültür ortamında halaçça yazınsal üretim.
- Millî Folklor*, 34(17), 94-108.
- Güzel, H. (2023). Some observations on Persian copies in Khalaj: Case of Talkhab dialect. *Selçuk Türkiyat*, 58, 89-109.
- Heidemann: (2015). Middle East? The Hephthalite drachms minted in balkh a hoard, a sequence, and a new reading. *The Numismatic Chronicle*, 175, 329-347.
- Hatemi, B. (2013). İran'da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü.
- Heyet, C. (1988). Torki-ye Kalaj. *Varlık*, 70(4), 12-24.
- Heyet, C. (2017). Halaçlar ve Halaç Türkçesi. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/98824/mod_resource/content/0/HalaclarveHalcTurkcesi.pdf.
- İşıklı, M. (2021). *Halaç Türkçesinin çekim morfolojisi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı.
- Johanson, L. (1998). *The history of Turkic*. In: *The Turkic languages*, ed. by Lars Johanson & Éva Á. Csató. Routledge, 81–83.
- Karaağaç, G. (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Karahan, A. (2009). *Divānu Luğatit-Türk'e göre XI. yüzyıl Türk lehçe bilgisi*, [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- Kaya, M. (2020). *Halaçlar ve Halaç Türkçesi*, [Yayınlanmamış doktora tezi]. Kayseri Erciyes Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Kelly, J. M. (1973). Remarks on Kāšgari's phonology II. orthography. *Ural-Altaische Jahrbücher*, 45, 144-162.
- Kirişcioğlu, F. (1994). *Saha (Yakut) Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Konukçu, E. (2014). Akhunluların kalıntısı olarak Kalaçlar (Halaçlar). <https://www.altayli.net/akhunlarin-kalintisi-olarak-kalaclar-halaclar.html>. 6.3.2024.
- Le Coq, A. von (1912). Türkische manichaica aus chotscho. *APAW, I, Berlin, 1911*, (6), 26.
- Meral: B. (2023). Does Turkish Have Infixes? Why not? *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı 1, 1339-1359.
- Minorski, V. (1940). The Turkish dialect of The Khalaj. *Bulletin of the School of Oriental*

Studies BSOAS, 10(2), 417-437.

Minorsky, V. (1970). *Ḥudūd al-‘Ālam*. London.

Mikail, E. H. (2016). Halaç Türkleri. <https://www.turansam.org/makale.php?id=10249>. 31.10.2016. Moğhaddam, M. (1939). Güyişhâ-yi Wâfs wâ Āštiyân wâ Täfrâš. *Îrân-Kudé*, 11, 1-184.

Mudrak, O. A. (2009). *Klassifikacija Tjurkskix jazykov i dialektov s pomoščju metodov glottoxronologii na osnove voprosov po morfologii i istoričeskoj fonetike*. Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet.

Orçun, Ü. (2022). On a sound change in Proto-Turkic. *International Journal of Eurasian Linguistic JEAL*, 4, 277-299.

Orçun, Ü. (2022b). On *p- and other Proto-Turkic consonants. *Sino-Platonic Papers*, 325, 1-71. Orçun, Ü. (2023). Kayıp bir dilin izinde tarihî bir Türk lehçesinin Avrasya Dillerindeki Örtük İzleri. Pradigma Akademi.

Ölmez, M. (1995). Halaçlar ve Halaçça. *Türk Halkları ve Dilleri*, 2(84), 15-22. Poppe, N. (1974). Zur Stellung des Tschuwaschischen. *CAJ* 18, (2): 135-147.

Ragagnin, E. (2020). Major and minor Turkic language islands in Iran with a special focus on Khalaj. *Iranian Studies*, 53(3-4), 573-588.

Räsänen, M. (1969). Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türkssprachen 1-2. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae, 1969-1971*, (17), 1-533.

Saatçi, Ö. (2018). Fono-Semantik ayrışma/arkaiklik bağlamında Irak Türkmen ağızlarında: açi(u)ğ, ‘eccî, ‘eccüg(k). *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış 19, 65-76.

Scheinhardt, H. (1968). Halacistan’a bir araştırma gezisi. *Çağrı*, 1 Eylül, 128, 16-17.

Ščerbak, A. M. (1997). Xaladžskij jazyk. In *Jazyki Mira: Tjurkskie Jazyki*. Ed. Ė. Tenişev R. et al., Biškeek-Kyrgyzstan Izdatel’skij Dom, 470–476.

Sims-Williams, N. (2007). *Bactrian Documents from Nothern Afghanistan II: Letter and Buddhist Texts*, Published The Nour Foundation in assosiation with Azimuth Editions and inscriptions. *Indo- Iranian Languages and Peoples*, Oxford University Press, 225-242.

Starostin: A. (1991). *Altayskaya problema i proishojdeniye Yaponskogo yazıka*. Nauka.

Starostin: A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*. Brill.

Talat, T. ve Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri: Giriş*, Yıldız Dil ve Edebiyat.

Tezcan: (2018). 8. yüzyılda Afganistan’da Halaç prensesleri, günümüzde Orta İran’da Halaçlar ve dilleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2018 Bahar (28), 231-254.

Tezdzan, M. (2018). Kvoprosu o proishojdenii Tyurkov. Ed. S. S. Kamoliddin, *Problema Etnogeneza i Etničeskoj İstorii Narodov Sredney Azii*, Saarbrücken Lambert Academic

Publishing.

Togan, Z. V. (1971), *Kur'an ve Türkler. The Qur'an and the Turks. İslâm Şarkı ile Garp arasındaki ilmî işbirliği*. Kayı Yayınları.

Togan, Z. V. (1985). Eftalit devletini teşkil eden kabilelere dair. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, XIII(I)*, 58-63.

Tulu: (2013a). 'Ali Asğar Camrasî'den Halaçça Bir Kaside: "Anadan Ben Halaç Türkü Doğmuşum". *Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı*. [Ed. H. Ş. User ve B. Gül], Ankara Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Tulu: (2013b). Halaçlardan Molla Nasreddin fıkraları. *Tehlikedeki Diller Dergisi JofEL, Yaz*, 197- 300.

Uluoğlu, M. (2002). "Kalaç" kelimesinin türkçede ve rusçada leksik-semantik özellikleri ve kullanım alanları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 11*, 321-333.

Ulutürk, Betül (2017). *Halaçça Halk Hikâyeleri, Metin-Çeviri, Dil Bilgisi, Dizin-Sözlük* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Programı.

Uzunkaya, U. (2019). Halaçça Sözlükler ve Halaççanın Söz Varlığı Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Aralık* (63), 1-19.

Vovin, A. (2013). Northeastern and Central Asia: "Altaic" linguistic history. *The Encyclopedia of Global Human Migration*, 24, 1-7, Blackwell Publishing.

Wang, P. (1995). Indo-European loanwords in Altaic. *Sino-Platonic Papers*, 65, 1-29. Yazıcı, O. (2006). Gılcayların Menşei. *Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, 4(1)*, 31-51.

Yılmaz, E (2017). Biçimbilgisel rekonstrüksiyon: Türkçe üzerinde bir yöntem uygulaması. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi (ÇÜTAD)*, 2(1), 55-65.